

Tak

Tak til Finn Ole Nielsen og ansatte på Bornholms Museum, for venlighed og hjælpsomhed under besøget på museet i forbindelse med materialeindsamlingen.

Tak til familie og venner for opbakning og gennemlæsning undervejs.

Tak til David Stott for hjælp og støtte under specialearbejdet, ikke mindst med udarbejdelse af databasen og teknisk hjælp i forbindelse med brugen af Vertical Mapper.

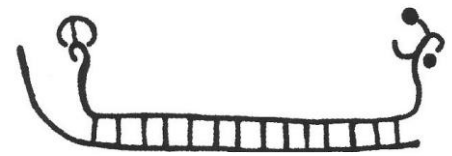
INDHOLD

SUMMARY. ROCK CARVINGS IN CONTEXT	7
1. INDLEDNING	8
1.1. <i>Problemformulering</i>	9
1.2. <i>Status quo – helleristninger i Danmark</i>	10
1.3. <i>Formalia</i>	10
2. FORSKNINGSHISTORIE.....	11
2.1. <i>Dengang</i>	11
2.2. <i>... Og nu</i>	14
3. TEORI	16
3.1. <i>Landskabsarkæologi</i>	16
3.2. <i>Socialteori og arkæologi</i>	20
3.2.1. <i>Agency begrebet</i>	21
3.3. <i>Kontekstuel helleristningsforskning</i>	22
4. METODE.....	24
4.1. <i>Definition af begrebet helleristning</i>	26
4.2. <i>Materialeindsamling og registrering</i>	27
4.2.1. <i>Inddeling af materialet i A, B og C kategorier</i>	28
4.3. <i>Kildekritik</i>	29
4.3.1. <i>Fund og Fortidsminder</i>	29
4.3.2. <i>Kortmaterialet</i>	31
4.4. <i>Visibilitetsanalyser</i>	32
4.4.1. <i>Metodekritiske overvejelser</i>	33
4.4.2. <i>Udvalgte lokaliteter til visibilitetsanalyserne</i>	37
4.5. <i>Teori og praksis – metoden udarbejdes</i>	37
5. MOTIV- OG KONTEKSTANALYSE	39
5.1. <i>Materialepræsentation</i>	39
5.2. <i>Motiv Analyse</i>	41
5.2.1. <i>Skåltegn</i>	41
5.2.2. <i>Figurative motiver</i>	41
5.2.3. <i>Figurative motiver øvrige DK</i>	42
5.2.4. <i>Figurative motiver Bornholm</i>	42
5.3. <i>Motiv og kontekst</i>	43
5.3.1. <i>Skåltegn</i>	43
5.3.2. <i>Skibe</i>	44
5.3.3. <i>Hjulkors</i>	45
5.3.4. <i>Antropomorfe figurer</i>	45
5.3.5. <i>Dyremotiver</i>	46
5.3.6. <i>Håndtegn</i>	46
5.3.7. <i>Fodtegn</i>	47
5.3.8. <i>Træmotiv</i>	47
5.3.9. <i>Geometriske figurer</i>	47
5.3.10. <i>'Andet'</i>	50
5.3.11. <i>Plov</i>	51
5.3.12. <i>Solvogn</i>	51
5.3.13. <i>Solholder</i>	51
5.4. <i>Kontekst Analyse</i>	52
5.4.1. <i>Fritstående Klippeblokke og Grundfjeld</i>	53
5.4.2. <i>Dysser</i>	54
5.4.3. <i>Jættestuer</i>	55
5.4.4. <i>Megalitgrave</i>	55
5.4.5. <i>Gravhøje</i>	55
5.4.6. <i>Røser</i>	59
5.4.7. <i>Begravelser ikke i høj</i>	60

5.4.8. Kult anlæg	60
5.4.9. Stensætning/ Stenlægning/ Stensamling/ Stenrække/Vejlægning/ Stenkreds	60
5.4.10. Skibssætning	62
5.4.11. Gruber	62
5.4.12. Kulturlag	62
5.4.13. Mose	63
5.4.14. Sekundære kontekster	63
5.5. Motivkombinationer	66
5.5.1 Øvrige DK	66
5.5.2. Bornholm	66
5.6. Motiv – Kontekst kombinationer	67
5.6.1. Øvrige DK	67
5.6.2. Bornholm	68
5. 7. Sammenfatning – motiv og kontekst	68
6. LANDSKABSANALYSE	70
6.1. Topografi	70
6.1.1. Fritstående Klippeblokke	71
6.1.2. Grundfjeld	71
6.1.3. Megalitgrave	71
6.1.4. Dysser	71
6.1.5. Jættestuer	71
6.1.6. Gravhøje	72
6.2. Kumulative Visibilitetsanalyser	72
6.2.1. Fritstående Klippeblokke	73
6.2.2. Grundfjeld	77
6.2.3. Dysselokaliteter	78
6.2.4. Jættestuer	78
6.2.5. Megalitgrave	78
6.2.6. Gravhøje	79
6.3. Helleristningerne i deres lokale kontekst	80
6.3.1. Thy	80
6.3.2. Nordsjælland - Isefjordsområdet	83
6.3.3. Nordbornholm	87
7. UDGRAVEDE HELLERISTNINGER	93
7.1. Danmark	93
7.1.1 Sandagergård	93
7.1.2. Madsebakke	94
7.1.3. Rønne Plantage	95
7.1.4. Lille Strandbygård	95
7.1.5. Stakkebakken (Sandvig I)	96
7.1.6. Stakkevænget	96
7.1.7. Knægten	96
7.1.8. Lensgård/ Lensklint	97
7.1.9. Vasagård	97
7.1.10. Fandens Koglebane	97
7.2. Sverige	98
7.2.1. Slagsta, Södermanland	98
7.2.2. Släbroparken, Södermanland	98
7.2.3. Tjörn (flere lokaliteter), Bohuslän	98
7.2.4. Kalleby, Tanum, Bohuslän	98
7.2.5. Raä 446: 2 og Raä 446: 3, Tossene Sogn, Bohuslän	98
7.2.6. Raä 232 Tanum Sogn, Bohuslän	99
7.2.7. Raä 336, Tanum Sogn, Bohuslän	99
7.2.8. Raä 897, Tanum Sogn, Bohuslän	99
7.2.9. Raä 1371 Oppen, Tanum Sogn, Bohuslän	100
7.2.10. Raä 6 – 10, Foss Sogn, Bohuslän	100
7.2.11. Raä 650, Askum Sogn, Bohuslän	100
7.2.12. Svarteborg 116, Bohuslän	101
7.2.13. Torp, Skredsvik, Bohuslän	101

7.3. Norge	101
7.3.1. Ausevik.....	101
7.3.2. Berge, Hordaland	102
7.3.3. Hornes, Østfold	102
7.3.4. Bjørnstad, Østfold	102
7.3.5. Benan II, Trøndelag	103
7.4. Tyskland	103
7.4.1. Mulsum, Niedersachsen.....	103
7.5. Italien	103
7.5.1. Ossimo-Pat, Val Camonica	104
7.5.2. Luine, Val Camonica	104
7.5.3. Foppe di Nadro, Val Camonica.....	104
7.5.4. Massi di Cemmo, Val Camonica	104
8. DISKUSSION	105
8.1. Motiv og kontekst	105
8.2. Topografi og visibilitet	108
8.3. Helleristninger i grave	110
8.4. Helleristninger i det lukkede rum	112
8.5. Helleristninger i det åbne rum.....	112
8.6. Helleristninger og ritualer – udgravningernes vidnesbyrd	113
8.7. To helleristningstraditioner i Danmark?	115
8.8. Helleristninger i Skandinavien	116
8.9. Helleristninger i verden - etnografiske kilder og helleristninger	118
9. AFRUNDNING. HELLERISTNINGER I KONTEKST	121
10. KONKLUSION.....	123
11. PERSPEKTIVERING	125
12. LITTERATUR.....	126
WWWwebsider.....	138

Summary. Rock carvings in context

The dissertation aims to contextualise the Danish rock carvings and place them in their topographical and social setting in Bronze Age society.

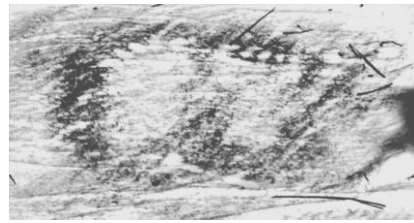
Previously not much attention has been given to the Danish rock carvings outside the island of Bornholm. This is unfortunate, as they are able to give valuable information about the use of rock carvings in Bronze Age society in Denmark. The dissertation set out to examine and compare the Danish material divided in two regions characterised by their different geology; the island of Bornholm where bedrock occurs and the rest of Denmark where bedrock is nonexistent.

Analyses show that the motifs found in the Danish rock carvings overall correspond with the southern Scandinavian rock carving tradition. However, for the Danish material, motifs do not seem to have been as significant as the context they appear in.

In the area outside Bornholm rock carvings appear in many different contexts mainly regarding Neolithic megalithic tombs and burial mounds from the Bronze Age. Free standing boulders are also known but are not as common as they would have been in the Bronze Age due to the intensification of cultivation through time. In Bornholm most rock carvings are found on bedrock on the northern part of the island but carvings on boulders and in burial contexts are also known.

Viewshed analyses showed that rock carvings on boulders have a markedly different topographic setting than rock carvings in burial contexts (both megalithic tombs and burial mounds). The boulders are placed topographically much lower in the landscape and in areas with low visibility to other rock carvings. Rock carvings in burial contexts and on bedrock are placed topographically higher and have good visibility to the surrounding landscape and other rock carvings.

These observations led to the conclusion that rock carvings in different contexts have contained different meaning to the contemporary society. Rock carvings on boulders appeared in a closed landscape setting and therefore required a local knowledge of the area which seems to relate to smaller local groups or individuals. Rock carvings in burial contexts or on bedrock are placed in an open landscape setting which seems to involve the society as a collective where burials and rituals have taken place presumably to secure the world order and the power of the elite.

Hammersholm 36, hellerist_id 1521 (eget foto)

1. Indledning

Helleristningsforskningen, der har en lang tradition bag sig, har indenfor de sidste par årtier været igennem en rivende udvikling. Den har bevæget fra i de tidlige år udelukkende at beskæftige sig med ikonografi og kronologi, til i de senere år, at være en kontekstuel forskningsmodel, der i en større grad beskæftiger sig med landskabelige, sociale og religiøse aspekter af helleristningerne. Helleristningerne bliver ikke kun set i isolation og herved har man opnået et større helhedsbillede af helleristningernes samspil med deres omgivelser og vi nærmer os en forklaring på de betydninger helleristningerne har indeholdt.

Stadig er det dog et problem, at helleristningerne som oftest er hensat til at optræde i den religiøse sfære af bronzealderens samfund. De bliver ukritisk koblet med det rituelle landskab og indsat i bronzealderens kosmologiske orden, hvilket resulterer i, at de stadig omtales som adskilt fra bronzealderens samtidige samfund.

Det ville være interessant at vide, hvordan den samtidige bronzealderbefolkning i lokale områder forholdt sig til netop 'deres' helleristninger og hvordan disse indgik i lokalsamfundet.

Jeg vil derfor følge Peter Skoglund's opfordring om at studere helleristningerne i hverdagens sammenhæng og ikke udelukkende se dem som en ekstraordinær social eller økonomisk situation (Skoglund 2005: 158).

Min motivation for at beskæftige mig med helleristninger set i deres samtidige kontekst, er en dyb fascination af helleristningernes billedverden. Derudover er jeg gennem min studietid, blevet inspireret af nyere strømninger indenfor landskabsarkæologien og socialarkæologiske teorier og netop de landskabsarkæologiske studier har vist sig meget anvendelige indenfor helleristningsforskningen og været udgangspunktet for udformningen af nærværende speciale. Landskabsarkæologien som i 1990'erne vandt frem med en kontekstuel og indlevende fremgangsmåde, gjorde opmærksom på de forhistoriske aktører selv og deres indleven og stillingtagen til deres omverden.

Desværre er universitetsverdenen og den gravende museumsverden meget adskilt og de nyere teoretiske strømninger når sjældent ud til den danske muld. Heldigvis er det på Bornholm, lykkedes at finde forskningsmidler, der har gjort det muligt at sætte nyt fokus

på helleristningerne ved hjælp af en kontekstuel fremgangsmåde, bl.a i form af udgravninger af udvalgte bornholmske helleristningslokaliteter (<http://www.bornholmsmuseer.dk/ranebornholm/shf.htm>).

Det er i dette speciale formålet, at nyere landskabsarkæologiske og socialarkæologiske teorier skal kombineres med et reelt arkæologisk materiale, i dette tilfælde de danske helleristninger, og forsøge at sætte disse i relation til deres samtidige samfund. Det er håbet, at kunne opnå nye resultater, med relevans for den danske og skandinaviske helleristningsforskning. Specialet er dog ikke mindst et opråb på at teori og praktik bør og skal forenes.

1.1. Problemformulering

Ovenstående betragtninger har ledt til følgende problemformulering for specialet:

Hvilken social betydning har helleristninger haft for bronzealderens samfund i Danmark? Kan en kontekstuel fremgangsmåde, med brugen af landskabs og – socialarkæologien, samt nyere udgravningsresultater, bidrage med nye tolkningsmuligheder for det øvrige danske helleristningsmateriale?

For at nærme sig at nærme sig målet om at forstå helleristningernes betydning for bronzealderens samfund, er der flere spørgsmål, der er relevante at behandle undervejs:

- Hvad har helleristningerne betydet for den samtidige befolkning?
- Hvad er helleristningernes formål – hvorfor er de lavet?
- Kan man udlede hvilke handlinger, der har fundet sted ved helleristningsfelterne?
- Hvilken social samfundsorden er helleristningerne indgået i?
- Hvilken religiøs/ rituel samfundsorden optræder helleristningerne i?
- Hvilken rolle spiller helleristningernes ikonografi i forhold til deres funktion?
- Hvilken betydning har placeringen af helleristningspanelerne haft og er stederne valgt tilfældigt?

De senere års helleristningsforskning har heldigvis også kredset om netop disse spørgsmål og mange nye spændende resultater der har set dagens lys indenfor de seneste år – ikke mindst pga. de udgravninger der har fundet sted ved flere skandinaviske helleristningsfelter.

1.2. Status quo – helleristninger i Danmark

I Danmark er Bornholm kendt for at være stedet at studere danske helleristninger. Her betyder de geologiske forhold, at helleristningerne findes i landskabet på de steder de blev lavet i bronzealderen, unikke omstændigheder som vi, i Danmark, kun finder på Bornholm. Derfor er det naturligvis også her, at man har ført an i dansk helleristningsforskning og udført analyser og undersøgelser, hvor man er opmærksom på helleristningernes beliggenhed i landskabet. Der er mange faktorer der kan være vigtige. Klippens retning og udsyn kan have haft betydning, også lokale kildevæld kan have været betydningsfulde og undersøges for at være mulige lokaliseringfaktorer.

Undersøgelserne har afsløret, at helleristningerne med sikkerhed findes i de områder, der var opdyrkede under bronzealderen og der er desuden tegn på at Nordbornholms ristninger med skibsbilleder afgrænser områdets bedste landbrugsjord (Kaul et.al. 2005: 96).

De allerede udførte analyser på Bornholm har fungeret som inspiration og forbilleder til at afprøve samme teknikker og analyser på det øvrige danske helleristningsmateriale. I det øvrige Danmark, udenfor Bornholm, findes helleristninger som oftest indhugget i de ældre megalitgrave og som del af gravlæggelser i bronzealderens gravhøje.

I specialet vil der blive udført computerbaserede visibilitetsanalyser, der sammenholdt med data fra Det Kulturhistoriske Centralregisters (DKC) database Fund og Fortidsminder, vil give en højere grad af kontekstualisering af de danske helleristninger. Målet er at genskabe bronzealderens sociale, ideologiske og økonomiske landskab og se på hvilken rolle bronzealderens helleristninger har spillet heri. Ved bedre at forstå deres rolle i det samtidige samfund, er det håbet bedre at kunne forstå deres betydning.

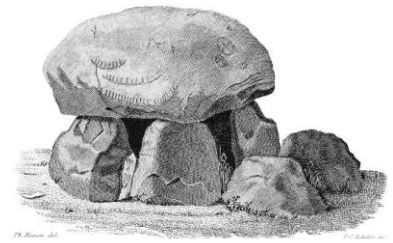
1.3. Formalia

Specialet er skrevet som magisterkonferensspeciale efter 1998 studieordningen.

Specialet omfang udgør et sideantal på 114 *normalsider*. (39.942 ord), hvor 1 normalside udgør 350 ord. Specialet indeholder 231.819 tegn uden mellemrum.

Specialets omfang opfylder derved studieordningens krav om et max. sideantal på 120 s.

Specialet indeholder i alt tre bind, hvor specialets tekst (bind I), figurer (bind II) og katalog (bind III) findes separat.

Dilhøj, hellerist_id 114 (Fra Glob 1969: 7).

2. Forskningshistorie

...Interpretations of the past depend on the changing social and cultural contexts in the present... (Mandt 1995: 265).

2.1. Dengang...

Der er en længere forskningstradition bag de skandinaviske helleristninger og der er meget at lære ved at studere helleristningernes rejse gennem tiderne, ikke mindst om samtidens skiftende politiske strømninger. Det er vigtigt, at vi kender til de historiske og teoretiske skift, der har præget forskningen, for at få en bedre forståelse for det grundlag vi arbejder ud fra i dag. Når man læser de tidlige helleristningsforskeres afhandlinger, bliver det klart, at mange af de allerførste forklaringsmodeller stadig udgør det alment gældende grundlag for vores tolkninger i dag. Men det er ligeledes vigtigt at gøre sig klart, at det er nutidens samfund og normer, der fordrer synet på og tolkningen af fortiden (Mandt 1995: 265).

Den egentlige helleristningsforskning blev etableret i 1800 tallet, ligesom den øvrige arkæologiske videnskab, men allerede i det 17 årh. var man opmærksom på billederne fra oldtiden, der fandtes på klipperne i Skandinavien. De første offentliggjorte skandinaviske helleristninger var fra Bohuslän og blev tegnet af den norske lektor Peder Alfsson i 1627. (Kaul 1998: 59, Goldhahn 2006: 13).

I løbet af 1800 tallet blev der foretaget flere intensive søgninger efter helleristninger og i 1848 udkom den første bog om Skandinaviens helleristninger (Holmberg 1848).

Selve grundlaget for den moderne helleristningsforskning blev dannet af Bror Emil Hildebrandt i 1869, da han sammenlignede bronzegenstande med ristingsbilleder og daterede helleristningerne til bronzealderen (Althin 1945:31).

De første danske publicerede helleristninger, blev udgivet i Annaler 1842-43 og bestod af skibe og hjulkors fundet på dyssen Dilhøj i Odsherred. Den første sammenfattende afhandling om danske helleristninger ”*Om Helleristninger*” udkom dog først i 1875 og blev skrevet af Henry Petersen. Petersen kunne ved at sammenligne helleristningsfigurerne med motiverne på bronzealderens rageknive, tidsbestemme helleristningerne, som tilhørende bronzealderen. (Petersen 1875: 441).

Den traditionelle helleristningsforskning er baseret på den grundlæggende holdning, at de sydsandinaviske helleristninger har tilhørt en fælles sydsandinavisk bronzealderkultur,

hvis økonomiske base hovedsageligt var landbrug. De sydiskandinaviske helleristninger bliver ligeledes på et tidligt tidspunkt koblet til bronzealderens religion, som fertilitetskult og ikke mindst soldyrkelse (Petersen 1875, Müller 1920, Almgren 1927).

Denne tolkning er stadig den mest udbredte, selvom den har været mere eller mindre udtalt gennem tiderne.

Petersens udgivelse i 1875 gav inspiration til flere helleristningsopdagelser i Danmark og i november 1876 indgav lærer J. A. Jørgensen fra Bornholm, en indberetning om 50 nye helleristninger beliggende på felterne Lille Myregård og Lille Strandbygård. Lærer Jørgensen havde fungeret som den lokale arkæolog på Bornholm i tæt samarbejde med amtmand Emil Vedel. De nyopdagede helleristningsfund fra Bornholm blev publiceret af Vedel i 1886 og 1897. De fleste optegnelser stammede fra Lærer Jørgensen, men også en Lærer Petersen bidrog med optegnelser over Østermarie sogn. Efter de to læreres død i henholdsvis 1904 og 1908 var det småt med indberetninger om nye helleristningsfund på Bornholm. (Glob 1969: 11; Kaul et. al. 2005: 9-18).

Sophus Müller udkom i 1920 med ”*Bronzealderens kunst i Danmark*”. Han var en af de første til at inddrage helleristningernes billedverden som symbol for bronzealderens religion og han beskriver hjulkorset som ”... *den rundkreds hvis betydning som betegnelse for solens hellige magt er udenfor tvivl.*” (Müller 1920: 126).

I 1927 udkommer svenske Oscar Almgren med sit værk ”*Hällristningar och Kultbruk*” og tilslutter sig ligeledes den holdning, at helleristninger udelukkende har stået i religionens tjeneste med fertilitetskulten som udtryk (Almgren 1927:258).

Udenfor Skandinavien, var der ligeledes interesse for helleristningernes nyopdagede billedverden. I Val Camonica i Italien førte flere rejsekampagner i begyndelsen af 1900 tallet til opdagelsen af mere end 7000 figurer i den besøgte region (Bicknell 1972: 40). Det var altså alment kendt, at der også udenfor den sydiskandinaviske bronzealder kulturkreds, fandtes en symbolsk og figurativ udtryksform, der formodentlig skulle sættes i forbindelse med frugtbarhedskult og religion.

Johannes Brøndsted udgav i 1938 artiklen ”*Bronzealderens soldyrkelse*”, hvor det blev slået fast at den almindelige tolkning af hjulkorset var som symbol for solen og helleristninger i øvrigt havde karakter af kult og magi (Brøndsted 1938: 84).

Efter Brøndsteds udgivelse var det noget stille på helleristningsfronten i Danmark. Nyfundne helleristninger blev dog løbende udgivet i katalogform, bl.a. i Sønderjylland hvor Jens Rabens intensive undersøgelser bidrog med mange nyopdagelser (Raben 1939, 1949 og 1953), men nogen større publikationer blev det ikke til. I det øvrige

Skandinavien så flere publikationer dagens lys: Althin 1941 om helleristninger i Skåne; Fett 1941 og Marstrander 1963 om Østfolds helleristninger i Norge og Gjessing 1932 om de arktiske ristninger i Nordnorge.

Især Marstrander har dog et tydeligt evolutionistisk islæt og har fokus på motiverne og deres udvikling fra simple til mere komplekse kompositioner. Eva og Per Fett derimod, gør i deres bog udtrykkeligt opmærksom på, at vi bør skelne mellem det vi *tror* og det vi *ved* og opfordrer til at være mere eksplicite omkring det subjektive element i helleristningsforskningen (Marstrander 1963; Fett 1941).

I 1969 sker der igen noget opsigtsvækkende på helleristningsfronten i Danmark, da P. V. Glob udgiver værket "*Helleristninger i Danmark*" med en gennemgang af alle, på det tidspunkt kendte, helleristninger i Danmark. Helleristningerne bliver katalogiseret og motivernes betydning henført, til den allerede alment accepterede solkult og frugtbarhedsdyrkelse. (Glob 1969).

Dette satte igen for en tid punktum for større publikationer om danske helleristninger. Nyere danske helleristningsfund fundet siden da, er løbende publiceret i mindre form, bl.a. af Vebæk i 1980 og i det skandinaviske tidsskrift '*Adoranten*', der har bragt artikler om både danske, skandinaviske og internationale helleristningsfund (Milstreu & Prøhl (red.): 1988, 1997, 2001, 2006 og 2007).

En status over nyopdagede helleristningslokaliteter på Bornholm blev udgivet af Mogens Jensen i 2001 i artiklen '*Nyt om helleristninger*' fra Bornholms Museums årsskrift (Jensen 2001).

I resten af Skandinavien, er der kontinuerligt opdaget nye helleristningsfund og forskningen har fulgt den samme udvikling, som den øvrige arkæologiske forskning med overgangen fra kulturhistorisk præget arkæologi til New Archaeology og er nu kraftigt inspireret af post-processualismen, hvor der i helleristningsforskningen virkelig er mulighed for at udforske de teoretiske muligheder, der gemmer sig i materialet.

Det er ikke kun indenfor nyere tid at kontekstuel arkæologi har været i fokus. Allerede i 1977 var Kjéllen & Hyenstrand optaget af helleristningernes betydning for og samspil med den samtidige bronzealderbebyggelse og omgivende landskab (Kjéllen & Hyenstrand 1977). Ligeledes Jarl Nordbladh fra Sverige har været en betydningsfuld mand, der i 1980, under indflydelse af the New Archaeology introducerede en alternativ tolkningsmetode, der var baseret på strukturalisme og semiotik. Han var bl.a. en af de første til at plote den forhistoriske kystlinie ind på kort, for at forbedre forståelsen af datidens landskab (Nordbladh 1980).

Den skandinaviske helleristningsforskning har altså en længere tradition bag sig, med rødder tilbage til midten af 1800 tallet. Det har dog, været en dialektisk proces, der især ses udtrykt ved den lange diskussion om helleristningerne skulle tolkes som udtryk for religion eller dødekult.

2.2. ... Og nu

I dag har arkæologer bevæget sig væk fra at helleristningerne absolut skal betyde enten det ene eller det andet. Der kan være flere betydninger tilknyttet enkelte motiver og lokaliteter baseret på kontekst. Vi er også blevet mere ydmyge omkring det faktum, at vi aldrig kan opnå den fulde sandhed omkring helleristningernes betydning, men at vi anskuer fortiden gennem nutidens briller og dermed i den sidste ende altid vil komme med tolkninger, der giver mening for os selv.

Det sidste årti indenfor helleristningsforskningen har været en af de mest innovative perioder, hvor fokus har været på bevaring og dokumentation af helleristningerne og ikke mindst kontekstualisering af ristningerne. Helleristningsforskningen er et felt hvor de processuelle og post processuelle retninger har kunnet bruge hinanden og supplere hinanden indenfor hver deres forskningsretning og tilsammen udgøre en større helhed og dermed bredere forståelse for helleristningerne.

Med post-processualismen sker der indenfor helleristningsforskningen, som med andre grene indenfor den arkæologiske forskning, et skift fra en udpræget økonomisk tolkning hen imod en mere individuel og social tolkning. Religion er ikke længere et 'fy ord', men et begreb der forsøges forstået ud fra individets egen verdensopfattelse og holdning dertil. Johan Ling påpeger i sin bog "*Elevated Rock Art*" fra 2008, at regionale forskelle, må og skal medregnes i tolkninger af helleristningerne. Som eksempel fremhæver Ling de maritime forhold, der præger Bohuslåns helleristninger og som derved indsætter dem i en anden social kontekst end de helleristninger, der befinder sig i andre regioner længere inde i landet (Ling 2008).

Ligeledes indenfor nyere tid er Flemming Kaul i 1998 og i 2004 udkommet med sine bøger "*Ships on Bronzes*" og "*Bronzealderens Religion*", der omhandler bronzealderens ikonografi og sammenligner motiverne fra bronzealderens rageknive med helleristninger. Disse bøger er grundlæggende for den forståelse vi har af bronzealderens kosmologiske univers i dag og derved også vigtig når helleristningerne skal forstås i deres sociale og samfundsmæssige kontekst. Flemming Kaul er af den holdning at helleristninger skal tolkes ud fra et religiøst og/ eller kosmologisk synspunkt, men han er også en af de første

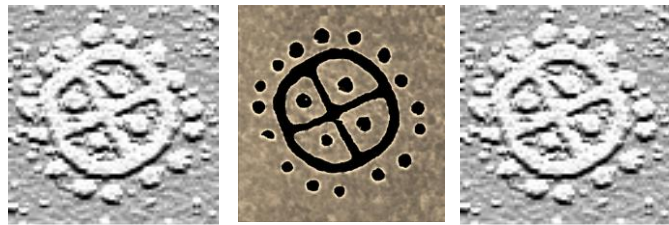
til at behandle metode og kildekritik ved arbejdet med disse emner. Netop det at skulle udtale sig om religion på baggrund af arkæologisk kildemateriale er uhyre vanskeligt og man står over mange kildekritiske problemer, hvor man som det første må indse, at arkæologien ikke kan frembringe konkrete sandheder. Vi må, som i enhver anden videnskab, komme med hypoteser og udsætte dem for falsificeringer, hvorefter de forhåbentlig fremstår som troværdige. Jeg mener at, Flemming Kaul har vist, at man kan nå meget langt ved at forholde sig kritisk til sit materiale, men samtidigt turde komme med tolkninger, der i sidste ende provokerer forskningen til at bevæge sig videre (Kaul 1998; Kaul 2004).

Kaul har ligeledes opstillet en skibskronologi for helleristningerne ved hjælp af studier af bronzegenstande i daterbar kontekst (Kaul 1998: 88). Denne skibskronologi er generelt accepteret og også afprøvet af Johan Ling, der tester kronologien i relation til landhævning og helleristninger i Bohuslän. Ling tilslutter sig ligeledes Kauls skibskronologi, dog med det forbehold at må man tage højde for regionale modifikationer (Ling 2008: 102).

Den post processuelle arkæologi har altså indenfor de senere år har haft stor indflydelse på den skandinaviske helleristningsforskning. Landskabsarkæologien har spillet en stor rolle, idet man har fået øjnene op for betydningen af helleristningernes placering i landskabet – ikke kun ud fra en økonomisk/ praktisk synsvinkel, men også fra et ideologisk og personligt menneskeligt synspunkt, hvor individets relationer til det landskab man lever og færdes i, har fået udtalt mere fokus i forskningen. Nu får helleristningerne pludselig yderligere en dimension og det bliver vigtigt for os at forstå hvordan de folk, der har omgået ristningerne, har indsat dem i deres forestillingsverden.

Det er især fra den britiske landskabsarkæologi, at skandinaviske forskere har fået inspiration til at komme videre fra det udelukkende ikonografiske aspekt og træde lidt tilbage og se hvilken *kontekst* helleristningerne indgår i og derved se på hvilke muligheder, der er for helleristningsforskningen, hvis vi udvider vores horisont og er villige til at forsøge at befolke den forhistorie vi beskæftiger os med, så det ikke udelukkende handler om økonomisk styrede samfundsmodeller og statistikker.

I Sverige og Norge er der i senere år fremkommet mange spændende publiceringer, der alle synes at dele nyere teoretiske aspekter på helleristningsforskningen. Helleristningerne anskues ud fra et landskabeligt, socialt og ideologisk perspektiv, hvor ikke mindst individet og helleristningernes betydning for det samfund de er produceret i, er i fokus.

Samme hjulkors fra Madsebakke, hellerist_id 188. (modificeret fra BMRs hjemmeside).

3. Teori

Mit teoretiske ståsted, som næsten færdiguddannet arkæolog i år 2009, bærer naturligvis præg af at jeg har været arkæologistuderende i det nye årtusinde, hvor alle de post-processuelle teoretiske strømninger har floreret. Derudover er mine holdninger ikke mindst blevet påvirket af et studieophold og flere udgravninger i udlandet, hvor den internationale sammensætning af personer har givet god grobund for diskussioner af teori og metode i praksis.

I Danmark synes jeg vi har en tendens til at fremhæve post-processualismen som det nye fænomen indenfor arkæologisk teori, men post-processualismen har været! Det er tid til at efteranalysere og vurdere om den har bragt arkæologien videre og løst de problemer, som de positivistiske retninger måtte give op overfor. Det har gavnet den arkæologiske forskning at få nye aspekter på den fortid vi beskæftiger os med og inddrage emner som fænomenologi, religion, etnicitet i vores diskussioner og ikke mindst har det været vigtigt at få introduceret agencybegrebet (Giddens 1984: 5-16). Det er dog problematisk, at den yderste konsekvens af post-processualismen bliver en næsten fortabthed i vores egen humanistiske videnskab, hvor vi ikke kan producere hårde facts og bevise noget. Derfor må de konkrete analyser af den materielle kultur som *New Archaeology* beskæftigede sig med, kombineres med et mere åndeligt/ ideologisk aspekt, der er med til at skabe helheden i den historie vi vil fortælle om de forhistoriske samfund.

3.1. Landskabsarkæologi

Helleristninger har med deres symbolrige billedsprog altid fascineret forskere. Det er dog længe blevet forsømt, at se på helleristningerne i deres landskabelige kontekst. Derfor er betydningen af den post-processuelle landskabsarkæologi af enorm betydning indenfor dette felt. Fokus på helleristningernes topografiske og symbolske placering i landskabet har nu fået en mere fremtrædende plads i forskningen. Det hjælper os til en forståelse for, hvilken betydning helleristningerne havde for det folk, der var modtagere for deres budskab.

For mig har Richard Bradley været en inspiration og åbnet mine øjne for nye muligheder i det arkæologiske materiale. Han har bl.a. arbejdet med spændende aspekter af landskab,

der også har haft betydning for vores forståelse af helleristninger. Han, efterfulgt af andre, har sat fokus på landskabets naturlige værdi, der måske alligevel skal ses som kulturel værdi, så snart mennesket tillægger det betydning (Bradley 2000; Arsenault 2004).

Derudover har Bradley set på sammenhængen mellem komplekse og simple abstrakte symboler og deres henholdsvis placering i det åbne og lukkede landskab (Bradley 1995; 1997b).

Christopher Tilley er en anden arkæolog, der har markeret sig på den postprocessuelle scene. Tilley har i særdeleshed arbejdet med fænomenologien og dennes indgangsvinkel til udforskning af helleristningerne. Derudover har han også været optaget af stenen eller klippefladen som medie og derved ikke blot kontekstualiseret helleristningerne med deres omkringliggende landskab, men også med det umiddelbare 'stenlandskab' som stenen/klippefladen udgør (Tilley 1994; 2004).

Richard Bradley og Christopher Tilley har med deres arbejder lagt grundstenene, til et spændende forskningsfelt, som flere skandinaviske forskere har fulgt op på og her kan bl.a. nævnes Gröhn 2004, Ling 2008, Nordenborg Myhre 2004 og Sognnes 1995; 2001, der alle har behandlet helleristninger i deres landskabelige og sociale kontekst, med spændende resultater til følge.

Landskabsarkæologien har længe eksisteret, men har oplevet fornyet fokus i de senere år også i Danmark. Forskningen har bevæget sig fra at anskue landskabet, som værende udelukkende et naturligt ressourceområde, til at se landskabet som et socialt fænomen skabt af menneskets og naturens samspil og relationer. Fabech, Näsman og Ringtved definerer landskabsarkæologi som det rumslige studie af menneskers adfærd og arkæologiens hovedopgave er at studere de mennesker, der agerede i og skabte disse landskaber (Fabech, Näsman og Ringtved 1999: 165). Begreber som erindringslandskab, hvor man erkender at fortiden i fortiden også har spillet en stor rolle, har fået betydning (Bradley 2002). Dette har medført megen interessant og nyskabende debat, men man ser at det kan være svært at fastholde relationen til det arkæologiske materiale ved en meget fænomenologisk præget fremgangsmåde.

Landskabsarkæologien tager sin begyndelse tilbage i 1930erne hvor luftfotografier blev anvendt med arkæologien for øje. Nu kunne man se forhistoriske anlæg i en større skala og det blev muligt at 'systematisere' landskabet. Der blev bl.a. sat fokus på jernalderens marksystemer, men luftfotos havde også indflydelse på opfattelsen af de britiske

neolitiske *cursus-monumenter* og deres placering i forhold til landskabets topografi og andre arkæologiske anlæg. Helheden i landskabet blev fremhævet og det blev klart at mange tusinders års historie har præget og sat deres spor i landskabet. Derfor har den holistiske tilgang til forhistorien, via landskabet, altid været en vigtig del af landskabsarkæologien (Darvill 1999; Stoddart 2000: 1-10).

Richard Bradley har med sit arbejde med engelske og skotske helleristninger kommet frem med flere spændende betragtninger ud fra et landskabsarkæologisk perspektiv. Han har ved personlige og topografiske betragtninger, analyseret helleristninger i Northumberland, England og kunne konkludere at, de mere komplekse geometriske mønstre fandtes synligt placeret i landskabet på mindre klippepartier, hvor de simple geometriske mønstre fandtes oftere på løse stenblokke og mere skjult. Det er altså muligt, at helleristningerne var beregnet på forskelligt publikum. Nogle helleristninger skulle man have kendskab til, andre var mere synlige og formodentlig almen kendte, da de ville fremstå topografisk mere fremtrædende. (Bradley 1997a: 79-82; Bradley et. al 1993). Bradley formår via. landskabsarkæologien, at inddrage det sociale aspekt og gøre det til en integreret del af sin helleristningsforskning.

Siden begyndelsen har målet været at kontekstualisere de arkæologiske anlæg med det landskab de tilhører. Arkæologiske udbredelseskort, rekonstrueringer af landskaber og site-catchment modeller er eksempler på hvordan 'New Archaeology' fra 60erne til 80erne, havde (og til dels stadig har) sine metoder til analyse af landskabet og det er især disse former for landskabsstudier, der har været i fokus i Skandinavien.

Denne positivistiske tilgang til landskabet kom der dog en reaktion på og en af de nyere metoder indenfor landskabsarkæologien, er at *opleve* landskabet, altså den fænomenologiske tilgang til det arkæologiske landskab. Det er en svær opgave, for selvom vi kan genskabe det fysiske forhistoriske landskab og selv opleve landskabet individuelt, så er det stadig det forhistoriske individs oplevelse af sit landskab, der er målet.

I Danmark føltes reaktionen på den postprocessuelle arkæologi mere afdæmpet, men skabte dog fokus på begrebet kulturlandskab, hvor bebyggelsesarkæologien åbnede op for en kontekstuel tilgang til bebyggelse og landskab (økonomisk såvel som rituel).

I nyere tids landskabsarkæologi er det er altså stadig søgen efter helhed der er i fokus. Jo flere discipliner vi kan gøre brug af til at danne os et helhedsbillede af den hverdag og omgivelser, den forhistoriske befolkning har færdes i – jo bedre. Her har arkæologien en

enestående mulighed for at gøre brug af teorier både indenfor sociologien og antropologien.

Landskabsarkæologiens hovedformål er, via studiet af landskabet og de arkæologiske anlæg der optræder deri, at nærme sig den forhistoriske befolkning. Den materielle kultur er et redskab, der sat i relation til det landskab den indgår, kan bruges til at nærme sig den forhistoriske befolknings levevis og sociale systemer. Vi må altså erkende, at der ved studier af landskab opstår en social arkæologi.

Det individuelle aspekt er vigtigt i den arkæologiske forskning. Ikke blot det forhistoriske individ, men også den nutidige forsker som individ. Vi har erkendt, at vi ikke kan være objektive i vores forskning og det har fænomenologien ført et skridt videre og har gjort det acceptabelt at bruge af egne erfaringer og oplevelser. Vores erfaringer af landskabet i dag er også en del af landskabets biografi og kan derfor ikke ignoreres. Vi gør brug af den analogi, at erkendelsen af, at vi har en relation til vores nutidige landskaber gør det sandsynligt, at forhistoriske individer også har haft en relation til deres. En forudsætning for dette er, at vi har godtaget at der findes erfaringer, følelser og tanker, der kan erkendes som alment menneskelige.

Der er altså en god portion af forskerens egen identitet, der indgår i den fænomenologiske landskabsarkæologi, som Anna Gröhn også påpeger:

”... landscape archaeology (...) should be indulged as contextual analysis with a twist of personal embodied experience...”

(Gröhn 2004: 93).

Christopher Tilley er kendt for at være tilhænger af den fænomenologiske arkæologi og har udført mange studier hvor han har besøgt arkæologiske lokaliteter og herefter inddraget egne erfaringer og fornemmelser i sin fortolkning af landskabet (Tilley 1994). Tilley hævder, at ingen tilfredsstillende forståelse af et steds sociale og kulturelle geografi kan opnås uden overvejelse af dets relationer til andre steder og uden at opleve lokaliteten på et menneskeligt niveau, hvilket kræver bevægelse og udforskning af omgivelserne. (Tilley 2004: 221).

Tilleys erfaringer tager udgangspunkt i kroppen, med hvilken vi oplever og erfarer den verden vi befinder os i. Det er grundkernen i den kropslige fænomenologi, som Merleau-Ponty er kendt for. Det er en videreførelse af Heideggers *'væren i verden'*, hvor det

væsentlige er det, at vi ikke kan erkende verden uden en kropslig oplevelse/erfaring. (Merleau-Ponty 1962: vii-xx, Heidegger 1962: 78-86).

Der er dog et problem her, som arkæologien altid har stået overfor, nemlig dikotomierne mellem natur – kultur, genstand - symbolik og krop - sind. Arkæologien står mellem det mentale og materielle hvor målet bliver at forbinde de to og skabe mening og forståelse.

Den Britiske arkæolog Julian Thomas argumenterer for, at en fuld forståelse af den materielle kultur er blevet blokeret af dikotomierne, som er begreber skabt af den vestlige verdens filosofi og som vi derfor lider under i dag. Vi kan ikke erfare verden udenfor den kulturelle ramme vi er opdraget indenfor. (Thomas 1996: 18).

Derfor er vi i dag nødt til at erkende at begreberne ikke kan skilles ad, men at de er dele af en helhed. Mening bliver skabt i et dialektisk forhold mellem natur og kultur og de er derfor uadskillelige.

Det bliver pludselig klart at man ikke kan tale om landskabsarkæologi uden samtidigt at inddrage socialteori, da de to retninger er uløseligt forbundet og dermed er socialarkæologien skabt.

3.2. Socialteori og arkæologi

Som arkæologer er vi specialister indenfor materiel kultur, men for at kunne forstå hvilke sociale systemer, samfundsordener og symbolske værdier, der har eksisteret i forhistorien, må vi forsøge at få 'tingene i tale'. Vi bruger den materielle kultur som primærkilde i vores søgen efter mening, men skandinavisk arkæologi har primært haft geografisk, kulturel og kronologisk orden for øje i arbejdet med den materielle kultur og ikke beskæftiget sig meget med den 'metafysiske' arkæologi. Den traditionelle forskning har holdt sig indenfor rammerne af den processuelle arkæologiske teori, med rationalisme og økonomisk marxisme som grundlag for forståelse og forklaring af sociale systemer (Gröhn 2004: 16).

Det er en nyere udvikling, at den materielle kulturs egenskaber bliver set som potentiale og ikke som hindring og det er blevet mere tydeligt, at arkæologi i dag er en akademisk disciplin med en udtalt social facét. Der er indenfor det seneste årti udgivet mange bøger om emnet og social-arkæologien som disciplin, må siges at have skabt sig et solidt fundament (Goldhahn 1999a-b, Gröhn 2004, Meskell and Preucell 2004, Schiffer 2000, Shanks and Tilley 1987, Thomas 2000; Olusson & Vandkilde 2000).

3.2.1. Agency begrebet

Det er vigtigt i den arkæologiske forskning, at vi stræber efter en forståelse af de sociale, kulturelle og ideologiske aspekter af samfundet og ikke giver op overfor genstandenes umiddelbare tavse ydre. Det arkæologiske materiale indeholder rigelige muligheder for at udforske disse aspekter, idet den materielle kultur er bundet til og udspringer af menneskelige aktiviteter. Den materielle kultur indgår som en del af det netværk af sociale relationer til omverdenen, som mennesket også selv er en del af (Thomas 1996: 20).

Arkæologien har med fordele søgt inspiration hos socialteorien, der har givet nyttige redskaber i vores arbejde med hvordan folk engagerer sig i og med den verden (og materielle kultur), der omgiver dem.

Brugen af begrebet af begrebet 'Agency' har haft stor betydning for nyere tids arkæologi. Begrebet bliver introduceret af den franske filosof Claude Lévi-Strauss i 1962 og sociologen Anthony Giddens har i sin strukturationsteori arbejdet videre med begrebet og det er via hans arbejder at arkæologien har fundet anvendelse af Agency-begrebet.

Giddens strukturationsteori er i hovedtræk en dualitetsstruktur, hvor produktion og reproduktion af sociale handlinger samtidigt er reproduktion af sociale systemer. Agency-begrebet indgår heri, ved de *sociale agenter*, der i og gennem deres ageren (med omverdenen) genskaber de forhold (struktur), der udgjorde basis for, at handlingerne var mulige (sociale systemer) (Giddens 1984: 19).

Vi er altså frie individer og kan handle af vores egen fri vilje, men disse handlinger bliver ubevidst styret af sociale systemer, som vi selv er med til at opretholde. Vi er aktive, men underlagt systemer, der kan fordre passivitet. Inge Fuglestvedt udtrykker det således:

“(...) human existence is uncertain and ambiguous. Man, in his existence in the world, is simultaneously both passive and active, subject and object. The active and the passive are a pair of complementary forms of appearance who never exist in a pure form”

(Fuglestvedt 1999: 28).

Det er dog vigtigt at pointere, at man med Agency-begrebet, har introduceret individets evne til at træffe egne valg, men ikke fået klarlagt intentionerne bag disse valg (og handlinger). (Gröhn 2004: 30).

Fænomenologien har ikke mindst beskæftiget sig med aspektet omkring vores interaktion med omverdenen. Udgangspunktet er en *a priori* erkendelse af eksistens i verden, før refleksionen af verden begynder og man kan derved sige at fænomenologien er et studie af essensen af eksistens.

Den tyske eksistensfilosof Martin Heidegger argumenterede for en 'væren i verden', hvor kerneargumentet er, at man aktivt henvender sig eller diskuterer sin verden, for at kunne 'kende verden' (Heidegger 1962: 85).

Den franske filosof, Merleau-Ponty fører argumentet videre og hævder, at vi ikke kan gøre os nogen erfaringer uden den kropslige erkendelse af verden. Kroppen er vores medium, igennem hvilken vi gennem sanserne oplever og erkender den virkelighed vi befinder os i (Merleau-Ponty 1962: 203).

Det er vigtigt, at man i den arkæologiske forskning erkender, at vi som mennesker med vores krop og sind, indgår i sociale relationer med vores omgivelser og i processerne, med hvilke vi indgår i disse relationer, er den sanselige erfaring unægteligt et vigtigt element.

3.3. Kontekstuel helleristningsforskning

Helleristninger opfattes måske ikke umiddelbart som materiel kultur, da de ikke er tredimensionelle arkæologiske genstande som sådan. Derimod giver de, med deres fantastiske billed- og symbolsprog en unik mulighed for at udforske forhistorisk kosmologi og sociale relationer (Tilley 1999: 133). Den sanselige, kropslige erfaring kan derfor, især ved studiet af helleristninger, vise sig at være en væsentlig og relevant indgangsvinkel.

Andre nyere indslag i forskningen består i at inddrage hele helleristnings kontekst, hvilket betyder at man udover det omkringliggende landskab også studerer klippen, hvorpå helleristningerne befinder sig. Klippen er også en del af den materielle kultur og omgivelserne helleristningerne befinder sig i er ligeledes en del af denne materialitet, som vi indgår et dialektisk forhold med Omgivelserne/ landskaberne præger os og er med til at skabe en stemning, som uvægerligt bliver en del af oplevelsen omkring besøget til helleristningsfeltet, hvilket fører tilbage til sanserne og den kropslige fænomenologi (Bradley et. al 2002; Tilley 2004: 214-215).

Der er en almen enighed om at man ved studier af helleristninger, ikke kan undgå at behandle religiøse eller rituelle aspekter af det samtidige bronzealdersamfund. Det er også foreslået at der ved helleristningerne skulle have foregået regulære fremførelser af religiøse handlinger eller ritualer (Kaul et al 2005: 136).

Jeg mener derfor at det er væsentligt ved studiet af helleristninger, at man drager på de erfaringer og informationer man kan hente fra andre akademiske discipliner som eksempelvis sociologien. Det er jo en selvfølge, at man som arkæolog har udgangspunkt i den materielle kultur, men det burde måske også være en selvfølge, at man tillige er i stand til at bruge andre redskaber i sin fortolkning af sit materiale.

Der er altså ved studiet af helleristninger rig mulighed for at kombinere teorier både indenfor social- og landskabsarkæologi med et arkæologisk materiale. Heldigvis findes der allerede eksempler på flere nye spændende helleristningspublikationer, ikke mindst fra Skandinavien, der netop gør brug af disse kompetencer. Her kan bl.a. nævnes: *Rock Art as Social Representation* (Goldhahn 1999), *Elevated rock art* (Johan Ling 2008), *Triaclectic archaeology* (Lise Nordenborg Myhre 2004) og *Bilder av betydelse* (Katherine_Haupman_Wahlgren:2002).

Storløkkebakke, hellerist_id 185. (Fra Kaul 2005c: 91)

4. Metode

Som tidligere nævnt, er der flere steder i Skandinavien (læs: Norge, Sverige og Bornholm) foretaget spændende social- og landskabsarkæologiske tiltag i helleristningsforskningen. I Danmark er det dog blevet forsømt, at se på det materiale, der ligger udenfor Bornholm. Derfor spiller helleristningsmaterialet fra det øvrige Danmark en vigtig rolle i dette speciale, da det vil være interessant, at se på hvordan helleristningerne forholder sig her og om der er mulighed for at udlede regionale forskelle i brugen af helleristninger i sydsandinavisk bronzealder.

Mange helleristningspublikationer har længe haft dokumentation og registrering af helleristninger for øje. Det er selvfølgelig også en vigtig del af dette speciale, men er ikke målsætningen i sig selv. Specialets mål er at søge mening og forståelse. Hvad har helleristningerne betydet? Dette mål søges opnået vha. analyser, der berører helleristningernes motiver, kontekst og placering i landskabet. Helleristningernes betydning er dog ikke noget der kan udledes udelukkende via typologiske eller topografiske analyser og derfor vender specialet sig også mod socialteorien. Sociologiske teorier, hvor vi ser menneskene som aktører i et socialt konstrueret netværk, kan med fordel anvendes i helleristningsforskningen og give os bedre redskaber at arbejde med. Som arkæologer arbejder vi jo med mennesker og hvordan disse mennesker forholder sig til deres verden og den materielle kultur de omgives af.

Da jeg mener at løsningen ligger i brugen af tværdisciplinære studier, når vi forsøger at nærme os svar på fortidens gåder, vil helleristningerne i dette speciale blive undersøgt og vurderet ud fra forskellige landskabelige og dermed også sociale værdier. Der vil blive set på helleristningernes placering i det topografiske landskab. Er visse lokaliteter/ steder udvalgt pga. topografi eller andre 'naturlige' fænomener i terrænet? Er der en tydelig sammenhæng mellem motiv og placering i landskabet?

Det er specialets mål er at indsætte disse helleristningerne i deres samtidige sociale kontekst, dvs. de skal ses i relation til samtidig bebyggelse og samtidige og ældre gravmonumenter. Dette vil gøre helleristningernes omgivelser mere levende og gøre det muligt at danne sig et billede af den tidshorisont vi finder i landskabet. De menneskelige aktører i bronzealderen agerer allerede i et erindringslandskab, hvilket bl.a. ses i form af de mange megalitgrave i landskabet. Derfor er det vigtigt at se nærmere på disse og netop

også undersøge hvordan de er blevet inddraget i bronzealderen til sekundære begravelser og som 'medie' for helleristninger, der dermed giver megalitgravene nyt liv og en fornyet historie i det sociale landskab.

I specialet vil der også være fokus på *steder* og *stedernes betydning* for det enkelte individ og samfund. Det regnes ikke for tilfældigt hvor helleristningerne er placeret og en analyse af deres landskabelige kontekst, herunder overvejelser omkring rituelle, økonomiske, kommunikations- og kommunikative landskaber, vil blive udført. Et kommunikationslandskab er, efter min opfattelse, økonomisk betonet med en praktisk tilgangsvinkel om infrastruktur og færdsel, hvorimod et kommunikativt landskab, er baseret på en personlig forståelse og perception af det landskab man færdes i og hvor landskabet kommunikerer budskaber tilbage til individet.

Det er vanskeligt at genskabe disse forhold og det vil aldrig være muligt at sige præcist hvad de forskellige landskaber har kommunikeret til individer i forhistorien. Dog har jeg personligt besøgt flere lokaliteter i Nordbornholm for, ved selvsyn, at danne mig et indtryk af det landskab helleristningerne befinder sig *i dag*. Desværre synes jeg den fænomenologiske tilgang kommer lidt til kort i det danske landskab anno 2009. Der er sket meget siden bronzealderen, da vi har dyrket jorden lige siden og derfor kan fornemmelse af vådområder, vegetation og synlighed mellem områder være vanskelig at genskabe. Den fænomenologiske tilgang har mere relevans i områder af verden hvor man har haft en mindre intensiv menneskelig manipulation med naturen og en mere dramatisk geologi som f.eks bjerge, som ikke ændrer sig over tid.

Derfor har jeg valgt ikke at besøge alle de danske lokaliteter registreret i specialet, men har i stedet besluttet at arbejde med computermodeller (visibilitetsanalyser) lavet i GIS applikationen Vertical Mapper i MapInfo. Der er selvfølgelig mange kildekritiske overvejelser omkring denne metode og de vil blive gennemgået nedenfor i afsnittet omkring visibilitetsanalyser.

Analyserne vil blive brugt til at danne et billede af hvor i landskabet helleristningerne er placeret og dermed give en mulighed for at se hvor i landskabet de 'henvender sig'. Er der synlighed mellem helleristninger og henvender de sig derved til hinanden eller er der ikke synlighed helleristningerne imellem og er det måske mindre lukkede landskaber, de henvender sig til?

Da landskabsopfattelse er kulturelt og subjektivt betinget og opfattelsen af landskab dermed vil ændre sig gennem tid (Gansum et. Al 1997: 12), kan jeg kun give mine bedste bud på hvad jeg ser som rimeligt at antage omkring helleristningernes kommunikative

landskaber, hvilket ikke er det samme som at sige at det skulle have samme mening for en person i bronzealderen.

4.1. Definition af begrebet helleristning

Jeg vil med det samme komme med en redegørelse, for *mit* brug af ordet helleristning, så eventuelle misforståelser under læsningen undgås. Jeg bruger definitionen:

helleristning, (af sv. *hällristning*, 1. led *häll* 'flad sten'),
billeder eller symboler indhugget i klippeflader eller stenblokke.
(Wikipedia, den frie encyklopædi).

En helleristning er med denne definition ikke nødvendigvis fra bronzealderen, men i dette speciale behandler jeg dog helleristninger, der med deres udformning og motivtype, almindeligvis antages at tilhøre den sydiskandinaviske bronzealderkulturkreds. Kalle Sognnes grupperer helleristninger her tilhørende den sydlige tradition (Sognnes 2001: 73-75), der repræsenterer den agrare kultur og forekommer i kerneområderne Nordtyskland, Danmark, Syd- og mellemsverige samt sydlige Norge (Kaul 2005b: 46). Traditionen kendetegnes ved motivvalg bestående af skålgruber, skibe, hjulkors, fodtegn, antropomorfe figurer og dyr, der som oftest repræsenterer agerbruget (eks. pløjescener) eller solkulten (eks. solheste).

Det er dog ikke umuligt, at flere helleristninger behandlet i dette speciale skulle være både ældre og yngre end bronzealderen. Sådan vil det nødvendigvis være når man arbejder med motiver, der meget sjældent optræder i en sikker daterbar arkæologisk kontekst.

For eksempel anser jeg det for yderst rimeligt at antage, at skåltegnet er opstået på et tidspunkt i neolitikum og formodentlig har været anvendt langt længere end kun til bronzealder. Det er dog et symbol jeg vil mene har haft stor betydning for bronzealderens samfund og derfor er det medregnet på trods af vanskeligheder omkring datering.

Man har efterhånden opnået en vis konsensus omkring hvilke motiver man anser for motiver tilhørende sydiskandinaviske bronzealderkultur (Kaul 1998, 2004; Müller 1920; Nordbladh 1995; Petersen 1875; Randsborg 1993; Rostholm 1972; Sognnes 1995 m.fl.) og denne konsensus tilslutter jeg mig og den danner dermed grundlag for specialets materialeindsamling.

Ved ovennævnte definition dækker begrebet helleristning også over skåltegn. Når jeg i specialet omtaler helleristninger, er der altså tale om en fællesnævner for *både* figurative

motiver og skåltegn. Figurative motiver vil blive omtalt som sådanne eller som figurative helleristninger.

4.2. Materialeindsamling og registrering

DKC's database, Fund og Fortidsminder, har dannet udgangspunktet for materialeindsamlingen. Der er i databasen søgt efter helleristning/ billedsten samt skåltegn. I alt fremkom 1369 poster, dækkende hele Danmark, i alle perioder. Dette materiale er siden blevet gennemgået og kun relevant materiale er blevet registreret, dvs. helleristninger, der tolkes som værende fremstillet i bronzealderen, eller indgår i anlæg fra bronzealderen. Som tidligere nævnt udelukker det ikke, at helleristningerne ikke kan optræde i senere kontekster eller på tidligere anlæg. Løbende med gennemgangen af DKC's materiale er Globs katalog (Glob 1969: 205-286) gennemgået, så alt hans materiale er registreret og passet ind med lokaliteterne fra DKC. Som supplerer til Globs katalog er Vebæks artikel om nyfundne helleristninger i DK ligeledes gennemgået og tastet ind i databasen (Vebæk 1980). Derudover er AUD 1984-2005 samt tidsskriftet Adoranten 1998 – 2008 gennemgået for supplerende materiale.

Det blev hurtigt klart, at mange lokaliteter registreret i DKC indeholdt mangelfulde oplysninger og det blev derfor nødvendigt med et besøg på nationalmuseets arkiv for at få supplerende oplysninger på mange lokaliteter. I de tilfælde det lykkedes at finde yderligere oplysninger, er der i databasen anført journalnummer og i hvilket arkiv på nationalmuseet sagen befinder sig (topografisk arkiv, beretningsarkivet eller sognebeskrivelsesarkivet – se katalog, appendiks 2).

Slutteligt har jeg besøgt Bornholms Museum, hvor jeg fik adgang til museumssager, der endnu ikke er registreret i DKC.

Alle sager blev gennemgået og registreret, men med den givne tidsramme til specialet er det sandsynligt, at der er flere sager, der ikke er kommet med. Ligeledes er det klart, at der er mange nyfundne helleristninger (over hele landet), som endnu ikke er inde i 'systemet' på de forskellige museer og som derfor heller ikke er medtaget.

Efter at have sat mig et mål for specialet og materialeindsamlingen begyndte, blev det klart, at der dukkede mange flere helleristninger op i det danske materiale end jeg havde regnet med. Som udgangspunkt er Globs katalog fra 1969 den seneste samlede udgivelse af det danske helleristningsmateriale. Glob har i sit katalog registreret 871

helleristningslokaliteter i Danmark. I nærværende speciale er der registreret 1784 helleristningssten; det vil altså sige, at der ved denne indsamling og registrering, er tale om en fordobling af det danske helleristningsmateriale siden 1969 (med det forbehold at der kan optræde flere helleristningssten under ét nummer i Globs katalog).

Fordelingen af figurative motiver i specialet (fig.1), svarer godt overens med Globs oversigtskort fra 1969 (Glob1969:10), dog viser Glob på sit kort også løsfundne sten, eller sten med usikkert fundsted og det er ikke tilfældet med kortene i dette speciale, der udelukkende viser helleristninger med sikker (insitu) fundkontekst også kaldet A materialet i specialet. Derfor vil antallet af figurative helleristningssten ofte fremstå lavere på specialets udbredelseskort end i Globs publikation, men dermed ikke sagt, at der ikke er fundet nye figurative helleristninger siden 1969, de er bare ikke altid med sikker fundkontekst.

I det Jydske materiale ser man en svag stigning af helleristningssten med figurative motiver, men på Bornholm, ser man tydeligt en stigning i antallet af figurative helleristninger, især i Svaneke området er der dukket mange nyregistreringer op.

4.2.1. Inddeling af materialet i A, B og C kategorier

Det i databasen registrerede materiale, er med analysen for øje, yderligere blevet inddelt i A, B og C kategorier. Dette er gjort for at lette arbejdet og gøre det mere overskueligt at se hvilket materiale der er egnet til hvilke analyser. Kategorierne dækker over:

- **A materiale:** helleristninger, der er insitu, stedfæstet og færdigregistreret.
- **B materiale:** helleristninger, der er insitu, men ikke stedfæstet og/ eller mangler data.
- **C materiale:** helleristninger, der ikke er insitu eller af usikker oprindelse.

A materialet vil danne udgangspunkt for landskabs- og visibilitetsanalyserne. A gruppen udgør de lokaliteter, der haft en sikker fundkontekst og/ eller stadig står in situ og dermed kunne stedfæstes. A materialet udgør for størstedelen primærmaterialet for specialets analyser og resultater.

B materialet vil ikke indgå i landskabs- og visibilitetsanalyserne, da materialet ikke har en sikker stedfæstelse. Materialet kan derimod indgå i motivanalyser og overvejelser omkring brugen af helleristninger, da fundkonteksten kendes, bare ikke altid med sikre koordinater.

C materialet kan kun inddrages i analyser og overvejelser omkring motiv i relation til bronzealderens samfund og religion, da de ikke kan stedfæstes eller placeres nærmere indenfor en kontekst.

Enkelte lokaliteter optræder på tværs af kategorierne A og B. Det gælder helleristninger der optræder in situ, men hvor koordinaterne til deres stedfæstelse kun kunne findes via deres matrikelnummer. Dette blev gjort på Kort og Matrikelstyrelsens hjemmeside og krævede en omregning fra UTM systemet EUREF 89 til **system ED 50**, der er det anvendte system i databasen. Der er tale om 120 lokaliteter på Bornholm og ni lokaliteter i det øvrige Danmark. En matrikelkoordinat er her i specialet vurderet til at være nøjagtig nok til de bredere landskabsanalyser vedrørende regionalitet, men ikke præcis nok til at kunne bruges til visibilitetsanalyserne, da en centerkoordinat på en matrikel er for stor en usikkerhedsmargin. I databasen er disse lokaliteter markeret med et flueben i boksen kaldet KMS_matr. (se i øvrigt appendiks 1 i bind III for oplysninger om opbygning og struktur af databasen 'Hellerist').

4.3. Kildekritik

4.3.1. Fund og Fortidsminder

Det er nok værd at hæfte en kildekritisk note ved materialet fra DKC. Selvom det er så heldigt, at der i DKC findes en hovedgruppe nr.20, der har titlen *Tro og Tradition*, med tilhørende undergrupper 082 - *Helleristning/billedsten* og 199 - *Skåltegn* (se under centralregistrering her: <http://www.dkconline.dk/html/menu2/rapporter.htm>), så kan man ikke udelukke, at mange helleristninger ikke er blevet registreret under disse grupper og derved undgår søgekriterierne. Men optimistisk set, så er fundne helleristninger i Danmark så sjældne, at de fleste lægger mærke til dem i deres genstandsmateriale og husker at registrere dem separat og når der så oven i købet kun er to grupper, de kan placeres i, så bliver chancen for at de er registreret rigtigt så meget større.

For alt materialet gælder det dog, at må man være klar over, at det i databasen registrerede materiale ikke giver et udtryk for hvor mange helleristninger, der fandtes i bronzealderen, men blot hvor mange der, mere eller mindre 'tilfældigt', er blevet opdaget og/ eller udgravet. Det samme gør sig gældende for den geografiske spredning, hvor tydelige koncentrationer ses flere steder i Danmark, bl.a. på Als, hvor Jens Rabens aktive indsats fra 1930'erne til 1950'erne gør sig gældende og på Nordbornholm samt

Svanekeområdet, hvor nyere tids kampagner har medført mange nyfundne helleristninger (se oversigtskort over A materiale – fig 1a og fig. 1b).

Det er også på sin plads at knytte en kommentar til forholdet mellem anlægsformer hvorpå helleristningerne indgår og dermed i hvilken grad de er bevaret. I alt er der registreret 657 helleristningssten i det øvrige Danmark (foruden Bornholm), der regnes for at være stedfaste siden bronzealderen. Det er tydeligt at størstedelen af de disse stedfaste helleristninger findes på megalitgrave (319 helleristningssten). Herefter kommer helleristninger i fundet i gravhøje (150 helleristningssten) og endelig helleristninger på fritstående stenblokke (129 helleristningssten). Derudover fordeler de sig i mindre antal på andre stedfaste kontekster, hvilket vil blive behandlet i afsnittet om kontekst.

På Bornholm forholder det sig noget anderledes. Her er der registreret 370 helleristningssten, der regnes for værende stedfaste siden bronzealder. Af disse er 290 klippeflader tilhørende grundfjeld. Derefter kommer 54 fritstående klippeblokke med helleristninger. I mindre antal findes helleristninger også på megalitgrave – alle typer (9 helleristningssten) og gravhøje (5 helleristningssten). Derudover fordeler de Bornholmske helleristninger sig ligeledes i mindre antal på øvrige stedfaste kontekster (se kontekst afsnit).

I det øvrige Danmark ser det altså ud til at der er en sammenhæng mellem forekomsten af helleristninger på megalitgrave og deres højere antal. Dette hænger naturligvis sammen med sogneberegningerne og at mange megalitgrave stadig står synligt og derved gør det muligt at finde helleristningerne. På Bornholm er det helleristninger på klippeflader, der er flest af og dette hænger formodentligt sammen med, at der har været rigtigt mange helleristninger på Bornholms klippeflader og at man ved stenbrud er blevet opmærksom på dem. Det har dog ikke betydet at der ikke er blevet brudt klippeflader med helleristninger på, men man har dog trods alt vidst de var der og i mange tilfælde er der skrevet et notat om det. En slående forskel mellem det øvrige Danmark og Bornholm er dog antallet af megalitgrave (alle typer). En søgning i databasen 'Fund og Fortidsminder', viser at der er 5857 registrerede megalitgrave i det øvrige DK, men kun 17 på Bornholm. Dette forklarer, at der i specialet ikke er registreret mange helleristninger på megalitgrave på Bornholm. Desuden synes man at kunne fornemme at helleristninger i Danmark er blevet lavet på de flader, der var tilgængelige. At disse tilgængelige flader i det øvrige DK desværre også viser sig at være meget forgængelige og vi derfor som oftest kun finder de sten, der indgår i større anlæg er beklageligt. Der er dog stadig en del stedfaste klippeblokke i det øvrige DK, typisk i skovområder, da de har været mindre

dyrkningstruede. Vi må forestille at det oprindelige antal af fritstående klippeblokke har været langt større, også på Bornholm, hvor man på den sydlige del af øen har mange beretninger om helleristningsblokke, der er brudt i stykker (personlig kommentar ved Finn Ole Nielsen, Bornholms Museum).

I stedet for at være opgivende omkring det faktum, at materialet i virkeligheden ikke er et udtryk for et fuldstændigt fundbillede af bronzealderen, så lad os i stedet bruge materialet og blot huske at være eksplicitte omkring disse forbehold, når resultater præsenteres.

4.3.2. Kortmaterialet

Det er relevant at kommentere på indmålingen og afsætningen af helleristningslokaliteterne og deres tilsvarende placering på det digitale kortmateriale.

Udgangspunktet for afsætningen af de stedfaste fortidsminder med helleristninger har været DKC's database 'Fund og Fortidsminder' – herfra kommer alle de anvendte koordinater i specialet (med undtagelse af de koordinater, der er blevet udregnet via lokaliteters matrikelnummer via KMS hjemmeside og koordinaterne fra de nye lokaliteter på Bornholm, der endnu ikke var indtastet på i DKC).

Der er dog problemer med præcisionsniveauet ved disse afsætninger. Selvom vi i dag er kommet langt med præcision med hensyn til opmåling med GPS, helt ned til under en meters nøjagtighed, så er punkterne stadig afsat på digitaliserede kort, der stammer fra sogne og herredsberejsningerne i 1872-1930 og målebordsbladene fra 1940 – 1980. Ved afsætning af punkter på en skærm, hvor en pixel kan svare til 7.5m bliver det pludselig svært at afsætte helt præcise punkter. Dertil kommer menneskelige fejl og overførsler og genoptryk af gamle kort, der alt sammen er med til at gøre fejlmarginen større. Det anslås, at der ved de visuelle afsætninger på flere forskellige kortmaterialer over et tidsrum på over 100 år, må være generelle målefejl på mellem 10 – 30 meter (Christoffersen 2003).

Dette er en markant fejlkilde når specialets mål er at forsøge at drage mening af helleristningerne ud fra deres landskabelige placering. Men, da det er de eneste data, der var tilgængelige må de nødvendigvis danne udgangspunkt for analyserne. På Bornholm er der dog mange nyere opdagede helleristningslokaliteter, der er blevet plottet ind med GPS og disse koordinater er overført til MapInfo, der har produceret specialets kortmateriale. Derfor anser jeg disse punkter som mere præcise.

Ved analysen af de udførte visibilitetsanalyser, må man altså være klar over disse fejlkilder omkring afsætning og forskydninger af punkter på kortmaterialet, inden man anvender de computergenererede data.

Ved studier af mindre regioner, er det derfor utrolig vigtigt, at man kommer ud og ved selvsyn ser hvordan landet ligger. Især kan der være forskel på opfattelsen af hvordan helleristningerne ligger i forhold til hinanden og afstanden mellem dem.

Jeg har selv besøgt området Hammersholm på Nordbornholm og her har egne panoramafotos sammen med de computerskabte visibilitetsanalyser, dannet basis for at drage konklusioner omkring helleristningernes placering i det nordbornholmske landskab.

4.4. Visibilitetsanalyser

Ved udvalgte helleristnings- og skåltegnlokaliteter er der udført visibilitets- og intervisibilitetsanalyser. Disse computerbaserede analyser muliggør overvejelser omkring udsyn og beliggenhed i forhold til kommunikationsveje (både vand og land), beliggenhed i forhold til andre forhistoriske anlæg og beliggenhed i forhold til andre lokaliteter med helleristninger og/ eller skåltegn. Det er derfor muligt, at bruge disse analyser, som redskaber til at danne os et billede af det sociale landskab helleristningerne befinder sig i. Der er dog visse faldgruber og metodekritiske spørgsmål man må være bekendt med, når man arbejder med visibilitetsanalyser og ligeså vigtigt er det, at være bekendt med hvad begrebet visibilitets – og intervisibilitetsanalyse egentlig dækker over.

Intervisibilitet

Intervisibilitetsanalyserne udføres på en digital højdekurvemodel og fungerer ved at føre en linie fra punkt A til punkt B, hvis linien brydes undervejs (enten af konturer, højdeforskel på afsender og modtager eller af jordens krumning) så er der ikke intervisibilitet mellem de to punkter, hvis linien derimod fortsætter ubrudt er der intervisibilitet mellem de to punkter og denne antagelse kan bruges til at danne hypoteser om landskabets indretning.

Visibilitetsanalyse

En visibilitetsanalyse viser hvor mange celler (på et digitalt kort), der er teoretisk synlige fra et bestemt punkt. I specialet er der udført:

- enkelte visibilitetsanalyser (*single viewsheds*), hvor synligheden af områder beregnes fra ét punkt
- kumulative visibilitetsanalyser (*cumulative viewsheds*), hvor intervisibiliteten mellem flere punkter beregnes. Punkternes synsfelter lægges sammen til en samlet oversigt over hvor man se hvor synligheden mellem synsfelter overlapper.

4.4.1. Metodekritiske overvejelser

Da visibilitetsanalyser er computerbaserede, er der selvfølgelig mange fejlkilder, der bør tages i betragtning og i de følgende er en gennemgang af de væsentligste kritikpunkter, der har relevans for specialets analyseresultater. (Conolly & Lake 2006: 228-233).

- *Forskellige softwarepakker* bruger forskellige måder til at udregne intervisibilitet og derfor kan forskellige softwarepakker give forskellige resultater – selv med samme datasæt.

I specialet er softwareprogrammet *Vertical Mapper version 3.1* anvendt. Alle specialets resultater fra visibilitetsanalyserne vil blive anvendt med det forbehold, at der kan forekomme divergerende resultater ved brugen af en anden softwarepakke.

- *Jordens krumning*. Da jorden ikke er flad, har dens krumning naturligvis en indflydelse på intervisibiliteten mellem to punkter. Jordens krumning gør, at højden på målet for ens sigtelinie mindskes ca. 7.86m for hver 10km fra udsynspunktet (Conolly & Lake 2006: 229).

I softwarepakken *Vertical Mapper* er der mulighed for at tage højde for jordens krumning (Normal Earth Correction) og dette er gjort ved alle visibilitetsanalyserne anvendt i specialet.

- *Udsynshøjde*. Nogle indstillinger ved visibilitetsanalyserne, er op til brugeren selv at definere og selvfølgelig vil der være forskel på det beregnede udsyn, hvis det er en lav person i forhold til en høj person, der skuer ud over landskabet. Derfor vil

forskellig udsynshøjde naturligvis give forskellige resultater for intervisibiliteten mellem to punkter.

I specialet er udsynshøjden sat til 1.65 m, da dette svarer til gennemsnitshøjden på en bronzealder kvinde (Bennike1993: 37). Dette gør selvfølgelig at resultaterne fra visibilitetsanalyserne i dette speciale er anderledes end hvis man havde sat udsynshøjden højere eller lavere. Man kunne selvfølgelig have kørt de samme analyser igen med flere udsynshøjder, men det er blevet fravalgt fordi lige meget hvilken udsynshøjde man vælger vil det aldrig give det præcise billede af hvad en person rent faktisk kan se og opfatte. Derfor har jeg valgt kun at benytte mig af én udsynshøjde, som kan give inspiration til fortolkninger af hvordan bronzealdermennesket på 1.65 m så på deres omgivelser.

- *Udsynsradius*. Udsynsradius er igen op til brugeren at definere og det er klart, at jo større en radius man giver for sin analyse jo større et område vil være synligt; dette betyder ikke, at mere nødvendigvis vil være synligt i et nærområde, da intervisibilitetsanalyserne jo er programmeret til at tage højde for højdekurver og jordens krumning, der kan bryde intervisibiliteten mellem to punkter, selv om de er meget tæt på hinanden. Ligeledes vil en uendelig synsradius også være begrænset af jordens krumning, der på et givet tidspunkt vil bryde intervisibiliteten mellem to punkter.

Udsynsradius i specialets visibilitetsanalyser er sat til 100 km, dette er igen en personlig (om end stadig kunstig) afgrænsning af analysens 'synsfelt'. Valget på 100 km er truffet på baggrund af overvejelser af afstanden mellem Nordbornholm til Skåne og omvendt. Fra Stenshoved på Skånes østkyst kan man på en klar dag skimte Bornholm i horisonten og her er tale om en afstand på ca.100 km. Derfor er denne afstand valgt og må altså repræsentere det bedst mulige udsyn på en klar dag over en flad horisont. Desværre har jeg i arbejdet med mine analyser ikke haft adgang til svenske geografiske data og derfor er dette udsyn over Sverige ikke synligt på mine kort.

Lige meget hvor mange gode argumenter, der kan være for en afgrænsning vil det dog altid være en kunstig afgrænsning af et synsfelt og dermed ikke afspejle faktiske virkelige forhold. Ved denne model er der lagt vægt på landskabsgenkendelse på et overordnet plan og det er altså ikke tænkt at man rent fysisk nødvendigvis skal kunne se hver enkelt fritstående helleristningssten eller endda tydeligt kunne se hver gravhøj eller megalitgrav, der indeholder helleristninger. Derimod er der lagt vægt på, at man har haft åbne

'synsveje' til et område, der i form af helleristningerne og de anlæg de optræder på, må formodes besidde kulturel/ social værdi og dermed antages det, at det vækker følelser i individet at skue mod et landskab man genkender og som indeholder sociale faktorer – uden nødvendigvis at kunne skelne alle fysiske detaljer i det.

- *Gensidig intervisibilitet* mellem to punkter er ligeledes afhængig af højden mellem 'afsender' og 'modtager'. Den gensidige intervisibilitet mellem to punkter er altså ikke altid givet, hvis højden på afsender og modtager/ mål er forskellig.

I specialet har udgangspunktet for de kumulative og de enkelte visibilitetsanalyser været en afsenderhøjde på 1.65 m og modtagerhøjde angivet til 1 m. Dette er et kunstigt skabt kriterium og derfor burde der foretages flere analyser med forskellige afsender og modtagerhøjde, for derved at kunne udtale sig bedst muligt om den teoretiske synlighed fra forskellige punkter. Dette blev afprøvet på de enkelte visibilitetsanalyser ved nærstudiet af det nordbornholmske materiale, hvor analyserne blev foretaget med en modtagerhøjde på 0 meter og en modtagerhøjde på 1 m. Argumentationen herfor er, at det kun er på Bornholm der findes helleristningerne på grundfjeld og grundfjeldet er den anlægstype, der befinder sig nærmest jordhøjde. Muligheden for at sammenligne og vurdere de to analysemetoder med forskellig modtagerhøjde var derfor oplagt på det nordbornholmske materiale. Det viste sig dog ikke at have den store betydning, begge modtagerhøjde blev testet og udfaldet var næsten ens. I de tilfælde, der var forskel på synsfelterne stemte synsfelterne med 1 m modtagerhøjde bedst overens med egne panoramafotos fra lokaliteterne, derfor blev det valgt at arbejde med en modtagerhøjde på 1 m på det bornholmske materiale.

I det øvrige Danmark er alle visibilitetsanalyserne udført med en modtagerhøjde på 1 m og begrundelsen for dette er, at alle helleristninger her befinder sig i og på anlæg, der formodes have stået mindst 1 meter i højden. Det er også vigtigt af pointere, at specialets udgangspunkt for de udførte visibilitetsanalyser, heller ikke nødvendigvis er en fuldstændig synlighed af selve *helleristningsstenen*, men nærmere en genkendelse af et landskab, der indeholder symbolske og sociale værdier.

- *Vegetation* som synsbegrænsende faktor, må selvfølgelig må iberegnes som et vigtigt forbehold overfor intervisibiliteten mellem to punkter. Dette er ikke muligt

at tage højde for digitalt (i arkæologisk sammenhæng), så dette er bestemt et kritikpunkt ved brugen af intervisibilitetsanalyser.

Som sagt er det i arkæologisk øjemed umuligt at bestemme hvilken vegetation der har stået i en bestemt højde på et givet tidspunkt i forhistorien. Derfor har jeg valgt at ignorere dette aspekt, men vil derfor også blive nødt til at vurdere analysernes resultater med et kraftigt forbehold, da et udsyn jo kan ændres betydeligt (især over korte afstande i lav højde), hvis man er omgivet af vegetation – ikke mindst træer. Derfor kan man argumentere for, at visibilitetsanalyser foretaget fra punkter, der befinder sig i højt terræn, kan have et mere lødigt udsagn end analyser foretaget fra punkter, der befinder sig på et helt fladt eller meget lavt terræn.

- *Kontrast.* Computermodellen kan ikke beregne, at nogle ting fremstår tydeligere (for os dødelige) mod eksempelvis lys baggrund eller mod en horisont og vil derfor ikke tage højde for at nogle punkter er lettere at se hvis de står i kontrast til omgivelserne.

I specialets analyser er der heller ikke taget højde for kontrast. Kun ved få lokaliteter, der er besøgt og set ved selvsyn, vil disse elementer blive inddraget i analysen.

- *Perception.* Computermodeller kan heller ikke beregne hvad enkelte mennesker oplever og hvilke punkter de lægger mere mærke til i landskabet end andre. Det er en helt nøgtern beregning uden mulighed for indregning af menneskelig oplevelse eller perception af landskabet.

Perception er en vigtig del af det socialarkæologiske/ teoretiske aspekt af specialet, men da vi jo ikke kan sige noget reelt om forhistoriske menneskers perceptioner og de følelser det må have vakt at genkende visse aspekter af landskabet, må det nødvendigvis blive på et teoretisk plan. Analyserne vil dog blive inddraget og blive brugt med det mål for øje, at kunne give en subjektiv fortolknings- og forklaringsmodel på, hvordan forhistoriske folk muligvis kunne have opfattet det miljø, deres helleristninger befandt sig i.

- *Computerbaserede terrænmodeller.* At have en computerbaseret terrænmodel som udgangspunkt for sine analyser er et problem, da computermodellen kan genskabe landskabet i forskellige nøjagtighedsgrader. Fejlkilder vil derfor være forbundet med tolkninger, idet computeren ikke genskaber en eksakt model af terrænet.

I specialet er terrænmodellen til brugen af visibilitetsanalyserne skabt i Vertical Mapper. Digitale højdekurvekort, udlånt af Saxo Institutet, med en ækvidistance på 5m udgør baggrunden for terrænmodellen. Terrænmodellen i specialet er baseret på et virtuelt net med en 'maskestørrelse' på 50m x 50m (hvor hver 'maske' repræsenterer 1 celle på det digitale kort, der igen repræsenterer et område på 50m x 50m). En terrænmodel med 'maskestørrelse' på 25m x 25m blev ligeledes afprøvet, men denne havde ingen tydelige fordele i forbindelse med analyserne og derfor blev nettet med 50m x 50m maskestørrelser valgt, da det var hurtigere at arbejde med og der skulle udføres flere hundrede analyser.

4.4.2. Udvalgte lokaliteter til visibilitetsanalyserne

I specialet er visibilitetsanalyserne udført på følgende lokaliteter:

- Dysselokaliteter, hvor der optræder figurative helleristninger og/eller skåltegn
- Jættestuelokaliteter, hvor der optræder figurative helleristninger og/eller skåltegn
- Megalitgravslokaliteter (der ikke er nærmere bestemt som dysse eller jættestue), hvor der optræder figurative helleristninger og/eller skåltegn
- Gravhøjslokaliteter, hvor der optræder figurative helleristninger og/eller skåltegn
- Fritstående klippeblokke (in situ), og grundfjeldslokaliteter, hvor der optræder figurative helleristninger og/eller skåltegn

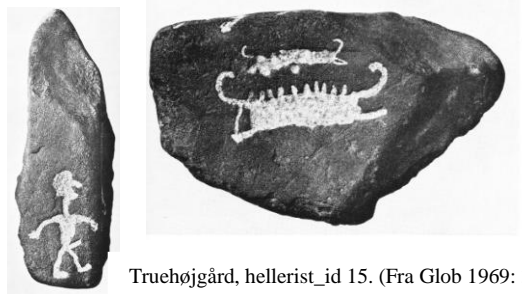
4.5. Teori og praksis – metoden udarbejdes

Da det er vigtig del i dette speciale at forsøge at kombinere teori og praksis, vil resultaterne i analysen blive fortolket i lyset af social- og landskabsarkæologien. Det er vigtigt at sætte helleristningerne i relation til de mennesker, der var deres publikum og skabere. Helleristninger er så ofte blevet tolket i den rituelle/ religiøse sfære, men hvad mener vi egentlig når vi siger, der har foregået rituelle handlinger? Det er vigtigt, nøgternt at analysere sporene af de aktiviteter, der har foregået omkring helleristningerne og turde tage en diskussion omkring hvordan vi skelner mellem sakrale og profane levn (Hubert 1994; Pendleton 2001; Rothenbuler 1998; Thedéen 2004). Derfor er resultaterne fra de

hidtil udgravede helleristningslokaliteter i Skandinavien en vigtig del af den kontekstuelle tilgang til helleristningerne.

Ligeledes er helleristningernes placering i landskabet og deres fundkontekst vigtig. Jeg mener at betydningen af sted ikke skal undervurderes og at helleristningslokaliteterne derfor besidder en værdi og indeholder muligheder for fortolkning. Det er interessant, at mange af de danske helleristninger optræder på ældre megalitgrave, men måske endnu mere interessant er det, at de ikke optræder på flere. Dette kan selvfølgelig være et spørgsmål om manglende registrering – at man simpelthen ikke har fået øje på helleristningerne ved berejsningerne, hvilket ville være meget sandsynligt. I specialet vil det dog alligevel blive set på om der skulle være nogle særtræk ved de megalitgrave, der optræder med helleristninger for at se om de er blevet specielt udvalgt og at *stedet* har haft særlig betydning. Det samme spørgsmål rejser sig med gravfundne helleristninger i høj. Af Danmarks 1.206 i DKC registrerede gravhøje fra bronzealder (87.992 hvis man udvider dateringsrammen med stenalder og oldtid), indeholder 126 gravhøje sten med helleristninger og/eller skåltegn. Er disse gravhøje særligt udvalgte, eller skyldes den lave fundfrekvens af helleristningssten i høje udelukkende, at mange af disse gravhøje ikke er udgravet?

Rent praktisk vil det registrerede materiale i specialet blive analyseret ud fra forskellige kriterier som motiv og kontekst, disse vil blive sammenholdt mellem to geografiske hovedområder i specialet: øvrige DK og Bornholm, for at udlede ligheder og forskelle. Herefter følger landskabsdelen hvor der blive gjort overordnede betragtninger omkring helleristningernes placering og synlighed i landskabet. Mere detaljerede studier vil foregå i tre udvalgte nærområder, nemlig Thy, Nordsjælland og Nordbornholm. Her vil andre samtidige kontekster og anlæg fra bronzealder inddrages og gennem denne kontekstuelle tilgang, forsøges det at nærme sig de sociale aspekter tilhørende det samfund og den verdensorden helleristningerne har indgået i.

Truheøjgård, hellerist_id 15. (Fra Glob 1969: 31).

5. Motiv- og kontekstanalyse

I analysedelen af specialet vil det registrerede materiale i databasen blive gennemgået. Der vil blive set på hvilke motivtyper, der forekommer i det Danske helleristningsmateriale og i hvilken kontekst helleristningerne optræder. Ligeledes vil helleristningernes placering i landskabet blive behandlet og her vil både geologiske og topografiske aspekter blive behandlet. Derudover vil resultaterne fra visibilitetsanalyserne blive gennemgået for at se om der skulle være mønstre omkring synlighed i forhold til udvælgelsen af helleristningslokaliteterne. Udvalgte områder vil blive gennemgået, hvor helleristningerne kontekstualiseres med samtidige anlæg fra bronzealder i nærområdet. Endelig perspektiveres til udgravninger omkring helleristningsflader, der har fundet sted i Danmark og det øvrige Skandinavien.

5.1. Materialepræsentation

Rent geografisk er det valgt at inddele det danske helleristningsmateriale i to områder, nemlig det øvrige Danmark (foruden Bornholm) og Bornholm. Dette er gjort da områderne rent geologisk er meget forskellige, hvilket også afspejler sig i udformningen og brugen af de danske helleristninger indenfor områderne. Bornholm er det eneste sted i Danmark vi har grundfjeld og der er derfor umiddelbart flere paralleller at drage mellem Bornholm og det øvrige Skandinavien. Det er målet for specialet at sammenligne de Danske helleristninger, især indenfor de anlægsformer hvor vi ser dem i begge områder. Selvom langt størstedelen af Bornholms helleristninger findes på grundfjeld, så er der også eksempler på helleristninger på store klippeblokke – som vi ser det i det øvrige DK. Her er der altså en mulighed for direkte at sammenholde og analysere de to områder indenfor Danmark. Derudover optræder helleristningerne i gravhøje og på megalitgrave og her vil det også være muligt at sammenholde de to områder (om end helleristninger i disse kontekster er fåtallige på Bornholm).

Rent praktisk forholder det sig også således, at det geografiske UTM system ED50 fordeler sig på zone 32 og zone 33 dækkende hele Danmark. UTM zone 32 svarer til det øvrige Danmark, mens UTM zone 33 svarer til Bornholm. Denne inddeling er blevet

brugt ved materialeregistrering i databasen og vil blive bibeholdt gennem analysen, for at kunne sammenligne mellem de to, også meget geologisk forskellige, områder i Danmark.

Hvis man ser på den totale materialefordeling, er det tydeligt at størstedelen af det registrerede helleristningsmateriale stammer fra det øvrige Danmark, faktisk en andel på 75 % (fig. 2), men det er nu ikke overraskende. For det første er det et geografisk større område og for det andet optræder helleristninger her, modsat på Bornholm, udelukkende på løse (omend også store) sten (blokke), som optræder i flere fundkontekster. Derudover har bygge- og anlægsarbejdet været mere intensivt i det øvrige Danmark, hvilket har medført flere arkæologiske udgravninger, som igen har resulteret i flere fundne og registrerede helleristninger.

På Bornholm derimod, findes en langt større andel af helleristninger på grundfjeld, som i højere grad er forblevet uforstyrret.

Den totale fordeling på A, B og C kategorier, giver et billede af hvor mange af de danske helleristninger, der er fundet in situ eller med en sikker fundkontekst (fig. 3). Positivt kunne jeg konstatere, at hele 58 % af de registrerede helleristninger befandt sig i A kategorien, der udgør primærmaterialet for landskabsanalyserne og som muliggør en større grad af kontekstualisering af helleristningerne.

De øvrige kategorier B og C vil blive inddraget i analyser omkring motivantal og motivfordeling på kontekst.

Der er i specialets database '*Hellerist*' registreret i alt 1784 registrerede *helleristningssten* (hellerist_id) i hele Danmark (både skåltegn og figurative motiver). Man skal være opmærksom på, at dette ikke er identisk med 1784 *lokaliteter*, da én lokalitet kan indeholde flere helleristningssten (eksempelvis en dysse, der både kan have randsten og dæksten med helleristninger). Se appendiks 2 i bind III for oplysninger om opbygning og struktur af databasen '*Hellerist*'.

Fordelingen indenfor de tidligere nævnte A, B og C kategorier, er meget forskellig fra Bornholm til det øvrige Danmark. Bornholm har en meget stor andel af A materiale og det skal naturligvis ses i lyset af, at Bornholm er det eneste sted i Danmark med grundfjeld og andelen af fritstående helleristninger, der er bevaret in situ, er derfor meget høj (fig.4).

Noget overraskende er derimod, den høje andel af A materiale i det øvrige danske materiale (fig.5). Lige godt halvdelen (49%) er fundet in situ med sikker fundkontekst og det giver straks muligheder for at komme med meningsfulde analyser omkring brugen og placeringen af helleristninger i det danske materiale – også udenfor Bornholm.

5.2. Motiv Analyse

I det følgende vil der blive givet en oversigt over de forskellige motivtyper, der forekommer i det registrerede materiale. Alt materialet vil blive brugt, altså alle tre A, B og C kategorier, da motivanalysen ikke er afhængig af sikker fundkontekst og geografisk stedfæstelse. Opdeling mellem Zn 32 (øvrige DK) og Zn 33 (Bornholm), er den eneste geografiske opdeling, der vil finde sted i motivanalysen. Nærmere analyser af placering i landskab og sammenhæng mellem motiv og kontekst, vil finde sted under kontekst- og landskabsanalysen, hvor kun A materialet vil blive inddraget.

I databasen er der i alt oprettet 47 forskellige motiv type kategorier (se fig. 6).

5.2.1. Skåltegn

Den overordnede fordeling af motiver viser, at skåltegn er det mest almindeligt forekomne motiv i Danmark – både i det øvrige Danmark og på Bornholm (fig. 7).

Det er tydeligt, at der er et overvældende flertal af skåltegn i forhold til andre figurative motiver og derfor mener jeg ikke, at skåltegnene kan ignoreres når man arbejder med bronzealderens helleristninger i Danmark. Selvfølgelig er det svært at udlede noget konkret om et så simpelt symbol, hvor mulighederne for fortolkninger er uendelige, men netop derfor, er det vigtigt at vi undersøger skåltegnene nærmere og ser på *hvor* og *i hvilke* kontekster de optræder. Dette vil give et bedre grundlag for fortolkninger og meningsfulde udsagn om skåltegnenes betydning.

5.2.2. Figurative motiver

De almindeligst forekomne figurative figurer i hele Danmark er de **geometriske figurer** (se fig 8). I oversigten er der foretaget en sammenlægning af flere motivtyper, der samlet kan betegnes som geometriske figurer, nemlig: Skraveringer, Linier/ Furer, Cirkler, Geometriske fig., Spiraler, Kryds, Koncentriske Cirkler, Kæde af Cirkler, Ovale fig., Krogformede fig., Halvmåne fig. (se fig.9).

Efter de samlede geometriske figurer som de mest hyppigt forekomne i Danmark, følger **hjul Kors, skibe og håndtegn**, som de mest almindelige figurative motiver når man ser på hele det danske materiale samlet.

Hvis man enkeltvis ser på de zoner: det øvrige Danmark (zn 32) og Bornholm (zn 33), sker der dog en forskydning af hvilke motiver, der er de hyppigst forekomne.

5.2.3. Figurative motiver øvrige DK

I det øvrige Danmark er det stadig de geometriske figurer, der er de hyppigst forekomne. Efter disse følger **hjul Kors, skibe, håndtegn og fodtegn** som de hyppigst forekomne figurative motiver (se fig.10).

Hjul Korsene optræder i langt større antal i det øvrige DK end på Bornholm (113 hjul Kors, hvor der på Bornholm kun er registreret 28).

Efter hjul Korsene optræder skibene næst hyppigst, der med 39 registrerede motiver er nogenlunde ligeså mangfoldige som håndtegn og fodtegn.

Håndtegnene kendetegner Zn 32 og især Sjælland, de findes kun på tre andre lokaliteter i det øvrige DK (en lokalitet på Fur: hellerist_id 20 og to på Fyn: hellerist_id 2 og 9). Sikre håndtegn kendes ikke fra Bornholm (dog er der et muligt håndtegn ved Sorthat Strand: hellerist_id 218). Håndtegnet er et karakteristisk motiv for danske helleristninger, især på Sjælland og kun få eksempler på håndtegn kendes fra det øvrige Skandinavien, men de findes dog også i mindre antal i Østfold i Norge (Johansen 1970; Vogt 2000: 98). Af antropomorfe figurer er der i det øvrige DK registreret 15 figurer og måske er det værd at bemærke, at det er over dobbelt så mange som på Bornholm, hvor der er registreret seks.

Af de mere sjældne motiver, som solvogne, plove, træer og solholdere, findes der i det øvrige DK ingen solvogne, to plovmotiver (hellerist_id 140 og 141), to træer (hellerist_id 39 og 1234) og en enkelt solholder afbildet (hellerist_id 14).

5.2.4. Figurative motiver Bornholm

På Bornholm ser man straks en tydelig forskel i fordelingen af de figurative motiver (fig.11). Her er det **skibene**, der optræder i størst antal og dernæst kommer de **geometriske figurer**, efterfulgt af **hjul Kors**. På Bornholm er registreret 151 skibsmotiver og det er næsten fire gange så mange skibe som i det øvrige DK, der er altså en udtalt

forskel på antallet af skibsmotiver, hvor Bornholm indtager en særstatus og det kan ikke været tilfældigt.

Efter skibene kommer de geometriske figurer, der er registreret i et antal af 105 motiver. Af hjulkors er der som sagt registreret 28, hvilket er langt mindre end antallet i det øvrige DK.

Derudover er fordelingen af de øvrige figurative motiver nogenlunde tilsvarende det øvrige Danmark, bortset fra de antropomorfe figurer, hvor der kun er registreret seks antropomorfe figurer (hellerist_id 189, 192, 218, 229 og 250). Derudover er der af de 'sjældne' motiver registreret en solvogn (hellerist_id 213) og to solholdere (hellerist_id 188 og 255), men ingen plovmotiver eller træer afbildet.

5.3. Motiv og kontekst

Helleristningsmotiver kan og skal ses i lyset af den øvrige ikonografi i sydiskandinavisk bronzealder uanset om man kender til fundkonteksten på helleristningerne eller ej. Men, når fundkonteksten kendes, er det interessant at se om der skulle være en sammenhæng mellem motivtyper og de kontekster de optræder i. Alle 47 motivtyper er blevet analyseret og set på i de kontekster de optræder i, men kun de relevante kontekster for bronzealder vil blive grundigt gennemgået i dette afsnit. De sekundære kontekster gennemgås i eget afsnit, men vil dog være synlige i figurerne, så alle motivtypens kontekster fremstår samlet.

En hurtigt oversigt over motivtyperne, sat i relation til antallet af forskellige kontekster de optræder i, viser at skåltegnet er den motivtype, der optræder i flest forskellige kontekster. Herefter følger hjulkors, håndtegn, linier/ furer og cirkler (der alle optræder i mellem 10 – 15 forskellige kontekster). De fleste motivtyper optræder i 2 – 5 forskellige kontekster, mens 17 motivtyper kun optræder i én konteksttype (se fig. 12).

5.3.1. Skåltegn

Skåltegnene er klart det mest alsidige motiv, der optræder i størst antal og i flest *forskellige* kontekster. Hele 45 af de 50 forskellige kontekster, der er oprettet i speciallets database, optræder skåltegnene i og det er derfor vanskeligt at udlede noget fornuftigt om forholdet mellem motiv og kontekst. Tværtimod, ser det ud til at skåltegnet, som det mest anvendte motiv, ikke har haft en begrænsning i sin anvendelse, men har været brugt på

tværs af kontekster til mange formål. Derimod er der måske mere interessant at se på hvor skåltegnene *ikke* optræder og derved have mulighed for at tillægge dette signifikans.

De eneste kontekster i specialets materiale som skåltegnene *ikke* optræder i er: kultanolæg fra ÆBA, kultanolæg fra YBA, grube fra FRJ og brandgrav fra oldtid.

5.3.2. Skibe

Skibe samlet set (inkl. undertyper - se fig.13) optræder i hele Danmark i følgende kontekster relevante for bronzealderens samfund: på Fritstående insitu klippeblokke og grundfjeld, Dysser, Jættestuer, Megalitgrave uspec., Gravhøje ÆBA og Gravhøje BA.

Af de kontekster hvor der er en sikker oprindelse med relation til bronzealder bliver det tydeligt, at skibene primært optræder på fritstående sten eller i en eller anden form for gravkontekst; det være på stenalderens megalitgrave eller i bronzealderens gravhøje.

Ser man på skibenes kontekstfordeling i det øvrige DK ser man, at skibene optræder i samme kontekster som i det samlede Danmark – bortset fra megalitgrave og jættestuer, hvorpå skibene ikke optræder i det øvrige DK.

På Bornholm optræder de sikre skibe udelukkende på fritstående klipper eller stenblokke, men der er dog usikre skibe, der optræder på en megalitgrav, på en jættestue og som løsfund.

Det er værd at bemærke, at der på Bornholm ikke er registreret nogen skibe fra ældre bronzealder. Modsat findes der meget få registrerede skibe fra yngre bronzealder i det øvrige DK.

Dette beror på, at der i specialets registrering er anvendt Kauls skibskronologi for datering af skibene og her findes de bornholmske skibstyper kun i yngre bronzealder. De første bornholmske skibe optræder i bronzealderens per. IV (Kaul 1998: 88). Dette bør man selvfølgelig forholde sig kritisk til, men det har været udenfor specialets ramme at gå i dybden med dateringen af helleristningerne ved hjælp af typologi. Blot skal det siges, at Kaul ved sine grundige arbejder har dannet et godt argumentationsgrundlag for sine udarbejdede kronologiskemaer og disse har derfor dannet udgangspunktet for registreringsarbejdet. Dertil skal dog nævnes, at der ved den reelle registrering hurtigt opstod den erkendelse, at det var vanskeligt at datere skibene nærmere end til ældre og yngre bronzealder og desuden er må man tage sig i agt for at datere alt for snævert ud fra typologiske betragtninger – især hvis klippen optræder i fritstående åben kontekst, der ikke bidrager med yderligere dateringsmuligheder.

Hvad der kendetegner næsten alle helleristningspladser med skibsbilleder er, at de befinder sig nær kysten – eller hvis det er inde i landet – da nær søer, floder eller åer (Kaul et al 2005: 48).

Sikre skibe fra *ældre bronzealder* fordeler sig på konteksterne: Fritstående Klippeblokke, Dysser, Gravhøj BA og Gravhøj ÆBA (fig. 14).

Sikre skibe fra *yngre bronzealder* findes i bronzealderkontekst kun i konteksten Fritstående in situ (klippeblok og grundfjeld). Det drejer sig om skibe på enkelt klippeblok i det øvrige DK – samme klippeblok som ovenfor (hellerist_id 87) og på Bornholm findes skibene kun på klippeflader tilhørende grundfjeld (fig. 15).

5.3.3. Hjulkors

Hjulkorsmotivet er et af de alsidige motiver, der optræder på tværs af 15 forskellige kontekster i det danske materiale. Det er dog kun i det øvrige DK, at de optræder i mange kontekster. På Bornholm ser man dem udelukkende i fritstående kontekst på to klippeblokke (hellerist_id 190 og 218) og på grundfjeld fordelt på otte klippeflader (fig. 16).

I de stedfaste kontekster ser man hjulkorsene optræde på: fritstående sten insitu, megalitgrave (både dysser og jættestuer), gravhøje (især ældre bronzealder), stenlægning fra oldtid og kulturlag fra senneolitikum eller bronzealder.

Der synes altså at være et tilhørsforhold mellem hjulkors og kontekster med en bred datering indenfor 'oldtid' eller anlæg dateret til den ældre del af bronzealder.

5.3.4. Antropomorfe figurer

De antropomorfe figurer optræder samlet set i følgende kontekster relevante for bronzealder: fritstående insitu, grube YBA/FRJ, megalitgrav og gravhøj BA. Det er kun i det øvrige DK, at vi ser dem i så mange kontekster. På Bornholm ses antropomorfe figurer kun optrædende på fritstående klippeblokke og grundfjeld eller som løsfund (fig.17). En anden interessant detalje er, at det på Bornholm ikke var muligt at udskille om det var en mænd eller kvinder, der var afbildet. Kun i det øvrige DK var det muligt at udskille køn på nogle af de antropomorfe figurer (2 kvindefigurer og 6 mandfigurer – ud over de øvrige 7 antropomorfe figurer fundet i zn 32, der ikke kunne kønsbestemmes nærmere). Se figur 18 og 19.

Af de stedfaste kontekster optræder de antropomorfe figurer i det øvrige DK i en grube dateret til YBA/FRJ, på en megalitgrav og gravhøje dateret til bronzealder.

5.3.5. Dyremotiver

Dyremotiver samlet (fisk, hjort, hest, slange og uspec. dyremotiv) optræder i følgende kontekster der er relevante for bronzealder: på fritstående sten/ klipper, i grube fra YBA_FRJ, i et kult anlæg fra ÆBA og i gravhøje dateret til BA (fig. 20).

Dyremotiver der optræder i konteksten Fritstående in situ ses udelukkende på Bornholm, hvor hestemotivet optræder på en klippeblok og på to klippeflader af grundfjeld.

I det øvrige DK, er der ikke registreret dyremotiver på fritstående sten, men derimod i de øvrige kontekster.

Det hyppigst forekomne dyremotiver er de uspecificerede dyrefigurer og hestemotiver og de optræder både på Bornholm og i det øvrige DK (fig.21).

To ud af de fem dyremotiver er ikke registreret på Bornholm: fisk og hjort, der udelukkende optræder i det øvrige DK. Fisken i øvrigt kun med et motiv, fundet på en sten i et kult anlæg fra ældre bronzealder fra Vadgård i Nordjylland (hellerist_id 1728). Desværre optrådte denne lokalitet ikke i søgningerne efter billed- og skåltegnssten foretaget i DKC og er derfor ikke blevet stedfæstet nærmere til brug i landskabsanalysen, da Lomborg ikke oplyser noget sb.nr. (Lomborg 1973).

5.3.6. Håndtegn

Håndtegn er som sagt et typisk sjællandsk fænomen og det afspejler sig også i det registrerede materiale. Kun et usikkert håndtegn er registreret på Bornholm på en fritstående sten/klippe, ellers optræder resten af de 34 registrerede sikre håndtegnsmotiver i det øvrige DK fordelt på 12 forskellige kontekster som følger (se fig.22).

De håndtegnsmotiver, der optræder i sikre stedfæstede kontekster, viser sig at indgå i grav anlæg som begravelser, gravhøje, brandgrave og røser. Derudover optræder håndtegnene i det kendte kult anlæg fra Sandagergård, dateret til bronzealderens periode IV (hellerist_id 71 – 74).

Den ene håndtegnsten, der er blevet fundet som fritstående insitu (hellerist_id 68), blev fundet i forbindelse med keramikskår, der tolkedes som værende madoffer.

Der er altså en tydelig tendens at spore i konteksterne for de fundne håndtegnsmotiver, i det de alle ser ud til at berøre de kultiske eller religiøse aspekter af bronzealderssamfundet – og det især på Sjælland.

5.3.7. Fodtegn

Der findes flere typer af fodtegn i materialet (fig.23). I databasen er der oprettet følgende kategorier: fodtegn_nøgen, fodtegn_sål, fodtegn og fodtegn uspecificeret. Fodtegnene optræder samlet set i følgende kontekster: på fritstående sten/ klippeblokke, på dysser, jættestuer, gravhøje_BA og i en stenlægning dateret til 'oldtid'.

På Bornholm optræder fodtegnene udelukkende på grundfjeld. Se figurer 24, 25 og 26 for oversigt over de forskellige typer fodtegn og de kontekster de optræder i.

5.3.8. Træmotiv

Træmotivet er kun registreret i to tilfælde i det danske materiale (hellerist_id 39 og hellerist_id 1234) og det optræder henholdsvis som et løsfund og en sten fundet i en grube dateret til YBA_FRJ. Begge sten er i øvrigt, mindre portable sten og begge fra det øvrige Dk.

Den grubefundne sten (hellerist_id 39) med stednavnet Havrum optræder i øvrigt med tre hjortemotiver, en mandsfigur og et slangemotiv.

5.3.9. Geometriske figurer

Ved tidligere gennemgang, er de geometriske figurer set samlet som en stor gruppe indeholdende flere motiv undertyper: skraveringer, linier/furer, cirkler, geometriske fig., spiraler, kryds, koncentriske cirkler, kæde af cirkler, ovale fig., krogformede fig. og halvmåne figurer. (se fig 9). Samlet set (inkl. undertyper) optræder de geometriske figurer i 21 forskellige kontekster. Heraf tæller halvdelen som kontekster vedrørende gravanlæg eller gravlæggelser (eksempelvis gravhøje og megalitgrave). Derudover optræder de i følgende relevante bronzealderkontekster: som fritstående insitu på stenblokke og grundfjeld og i en stenkreds dateret til 'oldtid'.

I det følgende er de geometriske figurer blevet opdelt i de individuelle motivtyper, for at kunne se om der skulle være et mønster i de kontekster de optræder i.

Skraveringer

Skraveringer optræder i bronzealderkontekst på sten som står fritstående insitu, i gravhøje og i en røse (fig.27).

Der er altså en tydelig tilknytning til gravanlæg. De fleste skraveringer er fundet i zone 32, kun en enkelt sten med skraveringer er fra Bornholm, fundet i en røse dateret til bronzealder.

Linier/Furer

Liner/ Furer optræder i bronzealderkontekst overvejende på fritstående sten in situ – både klippeblokke og grundfjeld, men i mindre antal også i gravhøje. En enkelt sten er fundet i en stenkreds bredt dateret til 'oldtid'.

Langt de fleste linier/furer som er fundet fritstående insitu, er fundet på Bornholm på grundfjeld, men de findes også på fritstående stenblokke på Bornholm, derudover er linierne fundet i stenkredsen også fra Bornholm. Alle de øvrige fundkontekster stammer fra det øvrige DK (se figur 28).

Cirkler

Cirkler optræder i ti forskellige kontekster, hvoraf tre indeholder de fleste, nemlig: fritstående stenblokke/ grundfjeld, løsfund og gravhøje fra bronzealder (samlet kontekstyper: gravhøj_BA, sekundær begravelse per.III i gravhøj og gravhøj ÆBA).

Når cirkelmotiverne optræder i gravkontekst er det i gravanlæg, der overvejende tilhører den ældre del af bronzealder.

Af de fundne cirkelmotiver optræder de kun på Bornholm på fritstående klipperflader/grundfjeld eller klippeblokke fundet in situ. De øvrige fundkontekster er alle fra øvrige DK (se figur 29).

Skibssætningen er måske interessant, da der kun er registreret tre skibssætninger i databasen med helleristninger. Den ene altså med cirkelmotiver, nemlig Konappe Skov (hellerist_id 7). Her er der tale om en senere skibssætning fra jernalder eller vikingetid, hvor 'cirkelstenen' højst sandsynligt er blevet genbrugt til formålet.

Geometriske figurer

Selvom der er blevet anvendt en paraplybetegnelse 'geometriske figurer', så findes motivtypen også som undertype, når der ikke har været beskrevet nærmere om motivet i de forskellige rapporter.

Der er registreret fem helleristningssten med geometriske figurer. To af dem er fundet som løsfund, en er fundet på en jættestue og de resterende to optræder i gravhøjskontekst – primært fra den ældre del af bronzealder.

Denne motivtype er ikke fundet på Bornholm og er kun registreret i det øvrige DK.

Spiraler

Der er registreret to spiralmotiver på to forskellige sten. Desværre er ingen af dem tilhørende kontekster, der kan relateres direkte til deres oprindelige funktionstid. En er fundet som løsfund (hellerist_id 115) og den anden som del af et gærde (hellerist_id 122). De er begge fundet i på Sjælland i Holbæk Amt. Ingen spiralmotiver er registreret fra Bornholm.

Kryds

Kryds optræder i to kontekster relevante for bronzealder : på en jættestue og i en gravhøj fra bronzealder. Derudover findes de også som løsfund. Alle fundne krydsmotiver er fra det øvrige DK, da motivtypen ikke er registreret på Bornholm.

Koncentriske Cirkler

Der optræder i databasen kun en enkelt sten (hellerist_id 23) med koncentriske cirkler, fundet som randsten i bronzealder gravhøjen Mandbjerghøj i Viborg Amt. Denne sten optræder også med cirkler formet i en kæde. Der er dog efter materialeindsamlingen til specialet, fremkommet koncentriske cirkler på Bornholm. De blev fundet på en klippeflade i det meget helleristningsrige område Hammersholm på Nordbornholm.

Kæde af Cirkler

Cirkler der er sammenkædet findes på to helleristningssten (hellerist_id 21 og 23). Den ene sten er allerede nævnt ovenfor og den anden sten optræder ligeledes som randsten i bronzealdergravhøjen Mandbjerghøj (samme høj som ovenfor).

Motivtypen er ikke registreret på Bornholm.

Ovale figurer

Ovale figurer optræder i to kontekster relevante for bronzealderen: på fritstående sten in situ (både klippeblokke og grundfjeld) og på dysser. På Bornholm findes de ovale figurer kun på sten og grundfjeld, nemlig på 4 klippeblokke og 1 klippeflade/grundfjeld.

De fleste ovale figurer, optræder i dyssekontekst (se figur 30).

Krogformet figur

Motivtypen 'krogformet figur' er igen opstået ved gennemgang af original dokumentation hvori typen er nævnt, uden at der har været mulighed for at se motivet ved selvsyn. Der er registreret en enkelt krogformet figur på Bornholm og den findes på en fritstående klippe/grundfjeld ved Blåholtshuse (hellerist_id 236). På samme klippe findes også et løgformet motiv.

Halvmåne figur

To halvmånefigurer er registreret på den samme dæksten tilhørende en dysse i Sønderborg Amt (hellerist_id 569). Motiv typen er ikke registreret på Bornholm.

5.3.10. 'Andet'

Kategorien 'andet' dækker over motivtyperne: bagdel , usikker figur, løgformet figur, hestesko figur og udefinerede helleristninger.

Bagdel

Motivtypen bagdel er opstået, da det ikke har været muligt at se alle helleristningssten ved selvsyn, derfor er beretningsskriverens oprindelige fortolkning og typologi bibeholdt. Bagdelsmotivet optræder på en randsten om en dysse på Fyn og er kun registreret en enkelt gang i databasen (hellerist_id 10).

Usikker figur

Der er registreret tre usikre figurer på tre klippeflader på Bornholm.

Løgformet figur

Der er registreret én løgformet figur på en klippeflade på Bornholm, den optræder på samme klippe som den krogformede figur (hellerist_id 236).

Hestesko figur

Hesteskomotivet er kun registreret på en enkelt randsten fra en gravhøj fra ældre bronzealder, hvor motivet optræder tre gange på samme sten (hellerist_id 420). Gravhøjen er beliggende i Ålborg Amt.

Helleristning udefineret

Der er registreret 13 udefinerede helleristningsmotiver i hele Danmark – syv fra det øvrige Danmark og fem fra Bornholm. De udefinerede motiver optræder på fritstående sten/klipper og gravhøj fra bronzealder.

På Bornholm optræder de udefinerede helleristninger kun på fritstående klippeflader/grundfjeld (se figur 31).

5.3.11. Plov

Plovmotivet optræder kun to gange i det registrede materiale (hellerist_id 140 og hellerist_id 141) og der er i begge tilfælde tale om løsfundne sten fundet på Als. Stenene er begge markfund.

5.3.12. Solvogn

Solvognsmotivet er kun registreret i ét tilfælde i databasen (hellerist_id 213) og motivet befinder sig på en klippeflade ved Louise Lund i Østermarie sogn på Bornholm.

5.3.13. Solholder

Der er i alt tre solholdere registreret i databasen og de to befinder sig på Bornholm på fritstående klippeflader (hellerist_id 188 og hellerist_id 255) og den tredje optræder på en sten fundet i en nyere tids brønd ved Fjerritslev (hellerist_id 14).

5.4. Kontekst Analyse

Der er i databasen oprettet 50 konteksttyper (se fig. 32). Med oprettelsen af denne tabel har det været muligt at tage højde for helleristningsstenes sekundære fundkontekst, såvel som den oprindelige.

Derudover er der i databasen oprettet en objekttabel, der muliggør bestemmelsen af hvilken type sten helleristningerne optræder på og hvordan stenen (objektet) indgår i en større kontekst (eksempelvis kan objektet være en randsten i konteksten en dysse).

I det følgende vil der udelukkende blive analyseret på **A materialet**, da det er relevant at se på de sikre - in situ - fundkontekster, når målet er at diskutere *hvilke* anlæg helleristningerne indgår i og *hvorfor* de indgår i disse anlæg. Det er dog ikke nødvendigvis kun anlæg fra bronzealderen, der er interessante at kigge på, men også anlæg hvor helleristningsstenene findes genanvendt i senere kontekster.

A materialet består altså af helleristninger fundet in situ med en sikker fundkontekst og kan derved give os et billede af, hvor i landskabet de danske helleristninger befinder sig. Som tidligere nævnt er der stor forskel på det øvrige Danmark og Bornholm, hvad angår fundfrekvens og geologi, hvilket afspejler antallet af fundkontekster helleristninger optræder i.

- I det øvrige Danmark, hvor helleristninger også optræder på mindre sten, optræder helleristninger naturligt nok i flere arkæologiske kontekster.
- På Bornholm optræder langt størstedelen af helleristningerne, som fritstående in situ – det være på grundfjeld eller store klippeblokke og er i langt mindre grad fundet i øvrige kontekster.

Som man ser på figurene er der stor forskel på, hvordan det danske helleristningsmateriale fordeler sig i det øvrige DK (fig. 33) og på Bornholm (fig. 34).

I det øvrige DK er der registreret 657 helleristningssten fundet in situ. Disse sten fordeler sig primært på dysser, i gravhøje og på fritstående sten. Derudover findes de i større antal på jættestuer og på megalitgrave, der ikke kunne typebestemmes nærmere. Ud over disse primære fundkontekster, fordeler helleristningstenene sig på diverse øvrige kontekster.

I det øvrige Danmark er der ud af de 657 helleristningssten tilhørende A materialet, registreret 84 sten hvorpå der optræder figurative motiver.

På Bornholm er der registreret 370 helleristningssten fundet in situ, men her er det overvældende flertal at finde fritstående in situ på grundfjeld eller klippeblokke. Derudover fordeler materialet sig på kontekster, der indgår i gravanlæg: jættestuer, en megalitgrav, gravhøje, røser og endelig en helleristningssten fundet i en stenkreds.

I zone 33 er der, ud af de 370 helleristningssten tilhørende A materialet på Bornholm, registreret 76 sten/klippeflader hvorpå der optræder figurative motiver.

5.4.1. Fritstående Klippeblokke og Grundfjeld

Indenfor kategorien Fritstående In Situ – er der to undergrupper: nemlig store klippeblokke, der vurderes til at være stedfaste siden bronzealderen og grundfjeld, der uden tvivl er stedfast.

I Danmark findes der kun grundfjeld på Bornholm og derfor er denne gruppe også meget fremtrædende her og det er tydeligt at man har foretrukket dette 'medie' til helleristningerne. Der er dog også helleristninger på store klippeblokke, men ikke i nært så stort antal (54 stenblokke mod 290 klippeflader af grundfjeld) se figur 34.

I det øvrige Danmark derimod findes helleristningerne i størst antal på større eller mindre sten, der kan optræde i forskellige kontekster; især ser man dem på mange dækstene tilhørende bondestenalderens megalitgrave. Der er dog 129 fritstående klippeblokke fra det øvrige Danmark med helleristninger, der formodes være stedfaste fra bronzealderen.

Som regel når man behandler Bornholms helleristninger er det helleristningerne på grundfjeld der bliver analyseret og det gør det svært at drage paralleller til det øvrige danske materiale, da grundfjeld ikke forekommer her. Men der findes altså også helleristninger på Bornholm, der optræder på stedfaste klippeblokke. Derfor er det interessant at sammenholde det øvrige Danmark og Bornholm netop omkring denne kontekst.

Hvis man ser på stenblokke med figurative motiver, daler antallet drastisk. I det øvrige DK findes findes 11 stedfaste stenblokke med figurative motiver og på Bornholm når antallet op på 19 stenblokke. Når man sammenholder stenblokke fra hele Danmark med figurative motiver, bliver det tydeligt at motiverne især repræsenterer cirkelmotiver

(hjul Kors, cirkler og ovale figurer), derudover ses antropomorfe figurer, fodtegn, håndtegn, en hest og skraveringer. Der er dog en lille forskel på hvilke motiver der forekommer i henholdsvis øvrige DK og Bornholm. I det øvrige DK findes ingen registrerede antropomorfe figurer og heste på stedfaste stenblokke, mens der på Bornholm ikke er registreret nogen fodtegn, håndtegn eller skraveringer på de stedfaste blokke (se fig. 35a og 35b). Skåltegn optræder på stort set alle de stedfaste stenblokke – på nær to i det øvrige DK, hvor den ene blok optræder med håndtegnsmotiv (hellerist_id 68) og den anden med cirkelmotiv (hellerist_id 154). På Bornholm findes der skåltegn på alle de registrerede blokke.

Sammenholder man de motivtyper, der forekommer både i det øvrige DK og Bornholm på de stedfaste blokke (fig. 36) tegner der sig et mønster, der peger i retningen af de cirkulære geometriske former. Motiverne vi ser, er hjulkors, cirkler, ovale figurer og linier/furer. Det er ganske vist motiver, der er svære at datere, men ofte bliver de henført til den ældre del af bronzealder. Bemærkelsesværdigt i denne sammenhæng, er det at der ingen skibsmotiver er på denne anlægstype. På Bornholm optræder skibene (vurderet til at være fra yngre bronzealder) kun på klippeflader tilhørende grundfjeld. Måske er brugen af stedfaste klippeblokke en tradition, der er tilknyttet den ældre del af bronzealder?

5.4.2. Dysser

Helleristninger på dysser er udelukkende registreret fra det øvrige DK, der altså i det danske materiale ikke registreret nogen helleristninger på dysser på Bornholm.

Ser man på fordelingen af skåltegnsten i forhold til figurative motiver, bliver det klart, at ud af de 230 helleristningssten, der er registreret i dyssekontekst, er kun 13 af disse med figurative motiver. Der er altså en overvældende majoritet af dysser med skåltegnsmotiver.

Af figurative motiver, der optræder på dysserne, ser man: håndtegn, fodtegn, skibe, hjulkors og geometriske figurer.

De figurative motiver optræder i de fleste tilfælde på dyssernes dækstene (i syv ud af de tretten tilfælde), men ses også på randstene (2 tilfælde), på bæresten (et tilfælde) og på sten, der ikke er nærmere placeret indenfor dyssen (3 tilfælde).

Skåltegnene optræder i langt overvejende grad på dyssernes dækstene, men også på randsten, bæresten, sten der ikke er nærmere placeret indenfor dyssen og endelig på en tømursflise (hellerist_id 1447).

5.4.3. Jættestuer

Af de 49 helleristningssten, der er registreret i jættestuekontekst optræder kun de fire med figurative motiver. Disse fire sten er fordelt på tre jættestuelokaliteter (hellerist_id 76, 78 og 106) – hvoraf den ene befinder sig på Bornholm (hellerist_id 182).

De figurative motiver består af: fodtegn (med sål), hjulkors, geometriske figurer og et usikkert skib. Det usikre skib og et fodtegn optræder på dækstene til jættestuer og ellers optræder de øvrige figurative motiver på sten, der ikke kunne placeres nærmere indenfor jættestuerne. Det usikre skib er fra Bornholm, de øvrige motiver fra det øvrige DK.

Skåltegnene optræder i øvrigt på dæksten, randsten, gangsten og bæresten i jættestuerne.

5.4.4. Megalitgrave

Af de 41 helleristningssten, der er i registreret tilhørende megalitgravskontekst (her dækker megalitgrav over anlæg, der ikke kunne udskilles som værende dysse eller jættestue) er kun en enkelt lokalitet fra Bornholm (hellerist_id 181), ellers er de alle fra det øvrige DK.

Af de 41 sten er der kun fire lokaliteter med figurative motiver, den ene på Bornholm med et usikkert skibsmotiv. Ellers ses følgende motivtyper på megalitgravene i det øvrige DK: antropomorf figur, hjulkors og linier/ furer.

Alle de figurative motiver optræder på megalitgravenes dæksten, men i øvrigt optræder skåltegnene på dæksten, randsten, bæresten, kammersten og sten ikke nærmere placeret indenfor megalitgravene.

Megalitgravene i denne kontekst afspejler de samme tendenser som konteksterne dysse og jættestue, hvilket er meget naturligt, da kategorien jo består af en kombination af de to typer megalitgrave.

5.4.5. Gravhøje

Indenfor gravhøjskonteksterne i det øvrige DK er det tydeligt at størstedelen af materialet kommer fra gravhøje dateret til bronzealder (kontekst_id 15) og gravhøje der ikke er

nærmere dateret end til 'oldtid' (kontekst_id 21). I øvrigt ser der ud til at være en tendens til at materialet fordeler sig på gravhøje dateret til senere neolitikum eller den ældre del af bronzealder. Der er dog også helleristningssten i grave fra yngre bronzealder fundet i høj. På Bornholm findes langt færre helleristningssten i højkontekst (fem sten fordelt på fire lokaliteter), men her er en næsten lige så stor del fra yngre bronzealder som fra 'oldtid' generelt. På Bornholm er der kun fundet helleristningssten med skåltegn i højkontekst. Derudover er det interessant, at der på Bornholm er fundet en gravhøj anlagt ovenpå en klippeflade med skåltegn (hellerist_id 207) og ligeledes på Bornholm er der fundet en bautasten med skåltegn, placeret oven i en høj. Dette antyder en stedkontinuitet, hvor man må formode at stedets betydning har været kendt og man har holdt betydningen 'i live' ved at tilføje nye anlæg til stedet og kontinuerligt inddrage det i samfundets liv.

Indenfor gravhøjskonteksterne, optræder helleristninger på løse sten fundet i højene, enkelte lommeskålstene, gravsten, dæksten- og sidesten af hellekister, på grundfjeld under høj og på en bautasten.

I gravhøjene dateret til bronzealder og oldtid, hvor det meste materiale stammer fra, er der en klar tendens til, at helleristningerne findes på randstene eller på sten, der ikke kunne stedbepæmmes nærmere indenfor højen. Se figur 37 for fordelingen indenfor de forskellige gravhøjskontekster.

Gravhøj_BA (kontekst_id 15)

Af de 49 helleristningssten, der er registreret tilhørende gravhøje dateret til bronzealder er de 27 af disse med figurative motiver.

Motiverne består af geometriske figurer, skibe, håndtegn, fodtegn, antropomorfe figurer, dyr og udefinerede helleristninger.

På hellekisterne i højkontekst fra bronzealder ser man håndtegn, antropomorfe figurer, hjulkors, kryds og skraveringer. På gravsten (der ikke nærmere er specificeret) optræder håndtegn, fodtegn, mandfigur og skib.

På randstenene optræder alle de ovennævnte motivtyper, dog ikke fodtegn!

Gravhøj_oldtid (kontekst_id 21)

Af de 46 helleristningssten, der er registreret i konteksten gravhøj dateret til 'oldtid' optræder kun 5 helleristningssten med figurative motiver, de er fordelt på fem lokaliteter – alle i det øvrige DK.

De figurative motiver optræder på en sten, der ikke kunne placeres nærmere indenfor højen (hjul Korsmotiv), på to sidesten til to hellekister med håndtegn og linier/furer og endelig på to randstene i to forskellige høje med motiverne et hjulkors og linier/furer.

Der findes også helleristningsfund fra Bornholm i gravhøje fra 'oldtid'. Der er registreret tre skåltegnsten fundet i tre høje. Skåltegnene er fundet på en bautasten i høj, på en løs sten i høj og endelig på en klippeflade *under* høj.

Gravhøj ÆBA (kontekst_id 19)

I konteksten 'gravhøje fra ældre bronzealder' er der registreret 16 helleristningssten, alle fra det øvrige DK. I blandt disse findes der seks helleristningssten med figurative motiver, fordelt på tre lokaliteter.

Motiverne skib, hesteko figur, hjulkors og linier/furer fordeler sig på randsten i fire tilfælde og to gange på løse sten i højene.

I gravhøjen Tolstrup (stednr 170204-13) findes fire af de seks figurative helleristningssten (hellerist_id 1438-1442) og består af to randsten med hjulkors, en randsten med liner/furer og en 'løs' sten med hjulkors.

Hestekofiguren findes på en randsten i højen Lykkehøjhus (hellerist_id 420) og skibsmotivet findes på en sten fra højen Hesbjerggård (hellerist_id 66). Skibet er i øvrigt bestemt til at være af en type fra ældre bronzealder.

Gravhøj SN_BA (kontekst_id 18)

Alle 12 sten i gravhøje daterede til senneolitikum eller bronzealder er registreret i det øvrige DK. Af de 12 registrerede helleristningssten fra konteksten gravhøj SN_BA, optræder tre sten med figurative motiver. De tre sten med figurative motiver stammer fra tre forskellige lokaliteter, alle i zone 32. Motiverne består af hjulkors og linier/ furer. Fordelt på en gravsten (ikke nærmere specificeret) med hjulkors og skåltegn (hellerist_id 429), en ikke nærmere kontekstbunden sten fra høj med hjulkors (hellerist_id 179) og endnu en 'løs' sten i høj med linier/ furer (hellerist_id 1249).

De øvrige sten er alle med skåltegn og findes på gravsten, dækstene over hellekister og randstene.

Gravhøj Neo_BA (kontekst_id 28)

Der findes 10 registrerede helleristningssten under gravhøje dateret til neolitikum eller bronzealder. Stenene fordeler sig på seks lokaliteter og alle de registrerede sten i denne

kontekst er skåltegnssten og alle stammer fra det øvrige DK. Skåltegnene optræder på løse sten i højene, gravstene, dækstene over hellekister og på randstene.

Gravhøj SN (kontekst_id 29)

Fem helleristningssten fordelt på to lokaliteter er registreret som tilhørende gravhøje dateret til senneolitikum. Stenene er alle skåltegnssten og ved lokaliteten Torp (hellerist_id 404) drejer det sig om skåltegn på randstene, mens der ved lokaliteten Stengaard (hellerist_id 669) er tale om skåltegn på en gravsten.

Brandgrav Gravhøj YBA (kontekst_id 23)

Yngre bronzealders brandgrave i gravhøje er nogle af de få gravhøjskontekster hvori helleristningerne også er registreret på Bornholm.

På Bornholm findes to gravstene med skåltegn (hellerist_id 1317 og 1318), fundet i den samme høj ved Nørre Sandegård

I det øvrige DK er der registreret 5 helleristningssten; Heraf to med figurative motiver, den ene ved Galgebakken hvori der fandtes en gravsten med håndtegn (hellerist_id 133) og den anden ved Bigum (hellerist_id 1246) hvor der på en randsten fandtes skraveringer og skåltegn. Ellers er der udelukkende tale om skåltegn på gravstene fundet i forbindelse med yngre bronzealder brandgrave i høj.

Gravhøj YBA (kontekst_id 44)

Der er registreret tre skåltegnssten fra to gravhøje fra yngre bronzealder. Geografisk er de alle fra det øvrige DK. Skåltegnene optræder ved lokaliteten Toftlund på løse sten fundet i højen (hellerist_id 1411 og 1413), mens de ved lokaliteten Ring optræder på en randsten (hellerist_id 1484).

Periode III sekundær begravelse i Gravhøj (kontekst_id 17)

Ved lokaliteten Glatved på Djursland, er der registreret to helleristningssten, der indgår som to dækstene over den samme hellekiste i høj. På den ene dæksten (hellerist_id 27) findes hjulkors, cirkler og skåltegn, hvor der på den anden kun er skåltegn (hellerist_id 28).

Gravhøj BA_JA (kontekst_id 31)

Der er kun registreret en enkelt helleristningssten fra en gravhøj dateret til bronzealder eller jernalder og det er en skåltegnssten (hellerist_id 482), fundet i højen Tinghøje i Århus Amt.

Gravhøj SN_BA_JA (kontekst_id 35)

I gravhøje bredt dateret indenfor senneolitikum, bronzealder og jernalder, er der kun registreret en enkelt skåltegnssten (hellerist_id 670), der indgik som randsten i højen ved Stengaard i Gladsaxe, Københavns Amt.

5.4.6. Røser

Under registreringen blev der skelnet mellem flere typer af røser: Røser dateret til bronzealderen, røser der ikke var nærmere dateret end til 'oldtid', røser fra yngre bronzealder og endelig røser fra ældre bronzealder. Der er i alt registreret 9 helleristningssten i hele Danmark fundet i røser.

Som det ses i figur nr 39, er der flere helleristningsfund fra røser på Bornholm end i det øvrige DK.

Alle de røsefundne helleristningssten i det øvrige DK stammer fra den samme lokalitet i Jyderup Skov på Sjælland (hellerist_id 105, 123, 135 og 1731). En røse dateret til yngre bronzealder. Der blev fundet to gravsten, hvorpå der var et håndtegnsmotiv på den ene og skåltegn på den anden. Derudover fandtes to randsten med skåltegn om røsen.

Fra Bornholm stammer de fem røsefundne helleristningssten fra fem forskellige lokaliteter.

To sten blev fundet i to røser dateret til bronzealderen. Den ene sten var en bautasten med skraveringer, som blev fundet væltet i nærheden af røsen (hellerist_id 1682). Denne sten regnes for at tilhøre jernalder og skraveringer er muligvis ældre, men kan også være samtidige med stenens brug som bautasten. Den anden sten fundet i en røse fra bronzealderen (hellerist_id 1128), var en skåltegnssten, der ikke kunne henføres til en nærmere placering indenfor højen.

To sten blev fundet i to røser ikke nærmere dateret indenfor oldtiden. Stenene var begge skåltegnssten og kunne ikke placeres nærmere indenfor højene (hellerist_id 1175 og 1700).

Endelig er der registreret en enkelt sten indenfor konteksten 'røse fra ældre bronzealder', der er tale om en enkelt skåltegnssten, der ikke kunne placeres nærmere indenfor højen (hellerist_id 1698).

5.4.7. Begravelser ikke i høj

Under registrering af materialet blev det klart, at alle gravlæggelser med helleristninger ikke altid var under høj. Der var dog ikke nogen gravlæggelser udenfor høj, der kunne placeres indenfor en reel bronzealderkontekst – dog er der begravelse med dateringen 'oldtid' (se figur 38).

Brandgrav oldtid (kontekst_id 22)

Der er i materialet registreret en enkelt helleristningssten i forbindelse med en brandgrav fra 'oldtid' (hellerist_id 126). Gravstenen optræder med et håndtegn og er fundet ved Helledegaardens Grusgrav i Holbæk Amt. Der blev fundet flere brandgrave i området, fra flere forhistoriske perioder, men man formoder denne grav tilhører yngre bronzealder, grundet det karakteristiske håndtegnsmotiv.

Begravelse oldtid (kontekst_id 43)

Ved en jernaldergravplads ved Skive, fandtes en enkelt skåltegnsten (hellerist_id 1379) i forbindelse med en af gravene, der dog formodes at være fra jernalder.

5.4.8. Kult anlæg

I databasen er der oprettet to kategorier for kult anlæg baseret ud fra deres datering, nemlig: kult anlæg dateret til ældre bronzealder og kult anlæg dateret til yngre bronzealder. Der blev registreret en enkelt sten tilhørende kult anlæg fra ældre bronzealder (hellerist_id 1728), men desværre var det ikke muligt gennem DKC, at finde koordinaterne fra kult anlægget fra Vadgård i Nordjylland. Derfor optræder denne helleristningssten ikke som en del af A materialet, her har man ellers fundet en helleristningsfisk i en grube i forbindelse med kult anlægget (Lomborg 1973).

I konteksten kult anlæg fra yngre bronzealder er der registreret fire håndtegnsten fundet i kult anlægget Sandagergård på Sjælland (hellerist_id 71-74).

Der er ikke registreret helleristningsfund i forbindelse med kult anlæg på Bornholm.

5.4.9. Stensætning/ Stenlægning/ Stensamling/ Stenrække/Vejlægning/ Stenkreds

Der er flere helleristningssten fundet i stensætninger, stenlægninger, stensamlinger, stenrækker, stenkredse og vejlægninger. De er alle fundet i det øvrige DK og er som oftest skålstene (se figur 40).

Stensætninger/samlinger (kontekst_id 26)

Der er i databasens A materiale registreret fem helleristningssten fra fem forskellige lokaliteter tilhørende stensætninger eller stensamlinger. Alle stenene er skåltegnsten og stenene er registreret i det øvrige DK

Stenlægning_oldtid (kontekst_id 24)

Der er registreret tre helleristningssten fra tre forskellige lokaliteter tilhørende stenlægninger fra 'oldtid'. Alle stenene er fundet i det øvrige DK.

På den ene sten findes der et hjulkors og skåltegn (hellerist_id 150), på den anden sten findes et sæt fødder uden såler (hellerist_id 163) og på den tredje sten findes kun skåltegn (hellerist_id 409).

Stenkreds_oldtid (kontekst_id 34)

Der er registreret tre helleristningssten fra hele Danmark tilhørende stenkredse fra oldtiden. To skåltegnsten fra to forskellige lokaliteter fra det øvrige DK (hellerist_id 151 og hellerist_id 626) og en helleristningssten med linier/furer og skåltegn fra Bornholm (hellerist_id 1229).

Stenrække_oldtid (kontekst_id 30)

Der er registreret en enkelt skåltegnsten tilhørende en stenrække ikke nærmere dateret indenfor oldtid (hellerist_id 413). Stenen er fundet ved Ertebølle i Ålborg Amt. Der formodes være en sammenhæng mellem stenrækken med skåltegnstenen og en bronzealderhøj i nærheden (også indeholdende en skåltegnsten – hellerist_id 412), hvilket kunne indikere, at stenrækken i hvert fald har været i funktion i bronzealder, selvom det ikke udelukker en brugstid, der ligger både før og efter højens opførelse.

Stensætning Rund BA_JA (kontekst_id 10)

Der er i det registrerede materiale fundet 13 helleristningssten, der optræder i en rund stensætning dateret til bronzealder eller jernalder.

Hele 12 helleristningssten (alle med skåltegn) er fundet i den samme runde stensætning ved Borritshoved på Præstø (hellerist_id 593 - 595 og hellerist_id 1742 - 1750). Stensætningen omkranser en grav fra yngre romersk jernalder, der er sekundært nedgravet i i en bronzealder høj og stensætningen har muligvis indgået i højkonstruktionen.

Udover stensætningen med de 12 sten, er en anden enkelt skålsten i en stensætning (hellerist_id 276) fundet ved Tågense strand i Maribo Amt.

5.4.10. Skibssætning

Der er i databasen registreret tre helleristningssten i tre skibssætninger, alle i det øvrige DK. To sten er skåltegnssten (hellerist_id 288 og hellerist_id 441) og en sten optræder med cirkler (hellerist_id 7).

Det er svært at datere skibssætninger i de tilfælde de ikke er udgravede og den almindelige antagelse er, at eventuelle helleristningssten er genanvendt ved opførelsen af skibssætningerne. Det er dog ikke umuligt at skibssætninger også kan være opført i bronzealder.

5.4.11. Gruber

Der er fundet i alt seks helleristningssten i det registrerede materiale, der er fundet i grubekontekst. Alle stenene stammer fra det øvrige DK og gruberne har en dateringsramme, der spænder fra neolitikum til før romersk jernalder (se figur 41).

Grube SN_BA (kontekst_id 46)

Der er registreret en helleristningssten i en grube dateret til senneolitikum eller bronzealder (hellerist_id 1542). Stenen er en lommeskålsten og optræder i bopladskontekst, da gruben er fundet i et område med bebyggelse fra senneolitikum og bronzealder.

Grube YBA_FRJ (kontekst_id 4)

Der er registreret to helleristningssten fundet i gruber med dateringsramme fra yngre bronzealder til før romersk jernalder. Den ene er skåltegnssten (hellerist_id 1494), mens den anden er en mindre sten med figurative motiver fundet i grube ved Havrum (hellerist_id 39). På stenen fra Havrum optræder der flere særprægede motiver i form af en mandsfigur, tre hjorte, et træ og en slange.

5.4.12. Kulturlag

Der er registreret to sten tilhørende kulturlag fra senneolitikum/bronzealder og vikingetid, men kun den ene helleristningssten er en del af A materialet. Nemlig en skålsten (hellerist_id 1430) fundet ved Skamlebæk Radio i Holbæk Amt; skålstenen er fundet i et kulturlag, der dateres til senneolitikum eller bronzealder.

5.4.13. Mose

Der er i materialet registreret en enkelt mosefunden helleristningssten fra Vimosen på Fyn (hellerist_id 301). Det er en mindre sten med skåltegn (en mulig lommeskåltegn), der muligvis skal tolkes som en offernedlæggelse i mosen.

I det ovenstående er alle kontekster, der anses for at være relevante for bronzealder gennemgået. Men helleristninger optræder mange steder også som løsfund og i sekundære kontekster.

5.4.14. Sekundære kontekster

Der er flere helleristningssten, som optræder i sekundære kontekster, der ikke umiddelbart har relevans for analyserne omkring helleristningernes brug og funktion i bronzealderens samfund. Ved opbygningen af databasestrukturen syntes jeg dog det var relevant at notere disse kontekster, da jeg synes det er interessant for os i dag at se hvordan folk i fortiden frem til vores nutid forholder sig til disse sten med indhuggede motiver fra fortiden (Holtorf 1998).

Udover 485 løsfundne sten i det registrerede materiale, optræder yderligere 224 sten i sekundære kontekster. De sekundære fundkontekster består af diger/gærder, kirkemure/kirkegårdsmure, ledstolper, senere gravlæggelser, vejlægninger, bopladskontekster endelig en brønd fra nyere tid (se fig. 42, 43 og 44).

Dige/ Gærde

Af de 83 sten (73 sten fra øvrige DK og 10 sten fra Bornholm), der er fundet enten i diger eller gærder, består langt størstedelen af sten med skåltegn. Men figurative motivtyper forekommer også: håndtegn, hjulkors, cirkler, skib, antropomorfe figurer, dyr og spiralmotiv. På Bornholm findes en sten med skibsmotiv dateret til YBA og en med linier/furer – ellers skålsten.

Kirke

Helleristningssten, der er fundet genanvendt i kirkemure eller kirkegårdsmure er registreret i 77 tilfælde i hele Danmark og kun en af disse er fra Bornholm. Igen består det altovervejende flertal af skåltegnsten, men af figurative motiver ses også: hjulkors, håndtegn, cirkler og ovale figurer.

Mur/ Fundamenter

Helleristningssten, der er fundet sekundært i nyere mure eller fundamenter er registreret i 26 tilfælde – alle fra det øvrige DK. Overvejende skåltegnssten, men sten med skib, hjulkors, linier/furer, mandemotiv og cirkler er også registreret i materialet.

Ledstolper

De 21 registrerede helleristningssten, der indgår som del af ledstolper, er alle skåltegnssten. En sten har yderligere indhugget linier/furer. Alle helleristningssten fundet som del af ledstolper er fundet i øvrige DK.

Begravelse Romersk Jernalder

Der er i materialet registreret otte sten, der indgår som gravsten i gravlæggelser fra romersk jernalder. De syv sten optræder alle med skåltegnsmotiver, mens én sten optræder med håndtegnsmotiv (hellerist_id 104). Man må forestille sig at håndtegnstenen er en genbrugssten, der er genanvendt til formålet, da håndtegnstenene ellers udelukkende optræder i bronzealderkontekst.

Alle de registrerede sten findes i det øvrige DK og er anvendt som gravsten i romertidsgravene.

Vejlægning Ældre Jernalder

Der er i specialet registreret to sten med skåltegn (hellerist_id 583 og 1785), der begge indgår i en vejlægning i Præstø Amt dateret til omkring 400 e.Kr.

Grube Neolitikum

Der er registreret to skåltegnssten (hellerist_id 13 og 993) fundet i to gruber dateret til neolitikum. Ved gruberne er der desuden, fundet spor efter neolitisk bebyggelse.

Grube Før Romersk Jernalder

Der er i materialet registreret en enkelt helleristningssten fundet i konteksten 'grube fra før romersk jernalder'. Stenen fra St. Magleby på Amager (hellerist_id 94) optræder med et udefineret helleristningsmotiv og er fundet i område med bosættelse, der havde en dateringsramme fra neolitikum til jernalder.

Kulturlag Vikingetid

Der er specialets materiale registreret én skåltegnssten (hellerist_id 1028) fundet i et kulturlag i Frederiksborg Amt og som dateredes til vikingetid.

Begravelse Germansk Jernalder

I forbindelse med de mange gravlæggelser fra germansk jernalder på Lindholm Høje pladsen ved Ålborg, er der fundet en enkelt skåltegnsten i et af disse gravanlæg (hellerist_id 1371). Man må formode, at stenen er genanvendt til formålet, da det ikke er en kontekst hvor vi ser mange helleristningssten. Dermed ikke sagt, at stenen ikke er blevet nøje udvalgt til formålet pga. de allerede eksisterende skåltegn, dette ville være rimeligt at antage.

Hustomter – senneolitikum og ældre jernalder

Der er i materialet registreret to helleristningssten i en kontekst tilhørende hustomter. Den ene sten er fundet i en hustomt dateret til senneolitikum (hellerist_id 1451) og er en lommeskålsten fundet ved Østbirk i Skanderborg Amt.

Den anden er en skålsten fundet i en hustomt dateret til ældre jernalder (hellerist_id 1376), fundet ved Tandrup i Ålborg Amt.

Brønd Nyere Tid

Der er i materialet registreret en enkelt helleristningssten fundet i en nyere tids brønd ved Fjerritslev (hellerist_id 14). Stenen optræder med flere motiver: solholder, hjulkors, linier/ furer og skåltegn.

Der er stor en forskel på antallet af helleristningssten fundet i sekundær kontekst mellem øvrige DK og Bornholm. Det synes dog at være almindelig praksis i begge områder at indbygge løsfundne helleristningssten i senere diger eller gærder. Enten har man ikke lagt mærke til de indhuggede figurer eller også har man set dem som et kuriosum med særlig betydning. Det synes dog sandsynligt, at så mange helleristninger findes i denne kontekst, som et resultat af markrydninger i de områder hvor digerne/ gærderne skulle opføres.

At så stor en del af de løsfundne helleristningssten er havnet i kontekster relateret til kirker, kan dog ikke være tilfældig. I det øvrige DK er 36% af de sekundært fundne helleristningssten fundet i kontekster tilhørende kirker. Det må ses som et udtryk for den kirkelige magt, der ønsker at inkorporere disse tidligere hedenske sten i de kirkelige bygningsværker og dermed aflade dem for deres tidligere åndelige magter og værdier.

Helleristningsstenenes livshistorie strækker sig altså lang længere end blot til bronzealderen, hvor de almindeligvis henføres til. Også senere historiske samfund, såvel som nutidige, har erkendt disse forunderlige sten og dermed fornyet deres historie – som stadig skrives.

5.5. Motivkombinationer

I det følgende vil kombinationer af motiver blive undersøgt, da det vil være interessant at se om særlige motivtyper knytter sig til hinanden. Motivkombinationsanalysen foretaget på de helleristningssten, der optræder med kombinationer af figurative motiver. Skåltegn er i denne analyse ignoreret. Analysen er baseret på 52 helleristningssten eller grundfjeld fra hele Danmark, bestående af 32 helleristningssten fra det øvrige DK og 20 sten eller klipper fra Bornholm. Der er i denne analyse ikke adskilt hvilken type sten motiverne er hugget ind i.

I motivkombinationsanalysen er 45 motivtyper inddraget, dvs *alle registrerede* motivtyper i databasen, bortset fra skåltegn og motiv_id 6 – skib FRJ (der ikke er registeret i materialet).

På figur 45 ses motivkombinationerne samlet for hele Danmark. Bemærk at visse motivtyper ikke er forbundet ved streger, dette betyder at disse motivtyper ikke optræder sammen med andre motiver, men står alene (eller med skåltegn).

Vær opmærksom på, at ikke alle motivtyper optræder i kombination med andre og motivtypekombinationerne tager udgangspunkt i helleristningsmotiverne som værende samtidige og/eller at alle de fundne motivtyper findes på klippen samtidigt. Dette er absolut ikke sikkert, så motivtypekombinationerne må altså teoretisk set svare til klippens sidste brugsfase når det sidste motiv(er) er påført.

5.5.1 Øvrige DK

På figur 46 ses de forskellige motivkombinationer, der findes i det øvrige DK. Figuren er baseret på 32 helleristningssten hvorpå, der forekommer kombinationer af figurative motiver. Skåltegn er i denne henseende ignoreret. Man ser tydeligt visse tendenser i figuren. Det er især de geometriske figurer og hjulkors, der viser en bred berøringsflade. Især optræder de sammen med antropomorfe figurer, skibe fra ældre bronzealder og dyrefigurer.

5.5.2. Bornholm

På figur 47 ses de forskellige motivkombinationer, der optræder i det Bornholmske materiale. Figuren er baseret på 20 helleristningssten, hvorpå der forekommer kombinationer af figurative motiver. Her ses ligeledes tendenser i materialet. I forhold til øvrige DK, er skibene (fra yngre bronzealder) trådt i karakter og optræder hyppigst

sammen med cirkler, linier/furer og hjulkors. I det Bornholmske materiale er hesten og solholderen også mere fremtrædende end i det øvrige DK.

Tendensen for de to regioner øvrige DK og Bornholm sammenholdt er dog tydelig; det er de enkle (geometriske) motiver, der optræder i kombination med flest, mere komplekse motiver.

5.6. Motiv – Kontekst kombinationer

Analysen beskæftigede sig med figurative motivtyper og deres relation til kontekst. Analysen blev udført med det formål at se på hvilke tendenser, der kunne være i materialet med henblik på forekomsten af motivtyper i forhold til stedfaste kontekster. Tanken var at man måske kunne udlede om enkelte motivtyper knyttede sig til særlige kontekster (anlæg) og om det var muligt at skelne mellem de to områder i specialet: Bornholm og det øvrige Danmark.

5.6.1. Øvrige DK

På figur 48 ses en samlet oversigt over de helleristningssten med stedfast kontekst, der samtidigt optræder med figurative motiver. Figuren er baseret på de 83 helleristningssten, der er registreret i det øvrige DK med disse kriterier. I venstre side af figuren ses alle de mulige motivtyper, der forekommer i DK (minus skåltegn) og på højre side ses de stedfaste kontekster, der er registreret i det danske materiale. Alle stregerne repræsenterer de tilfælde hvor en motivtype optræder i forbindelse med en kontekst i det øvrige DK.

Det er tydeligt at der i det øvrige Danmark er langt flere forskellige stedfaste kontekster, der optræder med figurative motiver, end på Bornholm. Især lægger man mærke til de fritstående stedfaste sten, dysser og gravhøje fra BA.

På motivsiden ser man, at der er flest håndtegn, linier/furer, skraveringer, cirkler og hjulkors.

Af tydelige tendenser ser man, at håndtegnet knytter sig primært til gravstene i gravhøje fra bronzealder og til kultanlæg fra YBA. Cirkler optræder især på randstene tilhørende bronzealderns gravhøje og endelig hjulkors, der knytter sig til mange kontekster, men især gravhøje fra ældre bronzealder og ellers på stedfaste fritstående sten.

5.6.2. Bornholm

På figur 49 ses en samlet oversigt over de helleristningssten med stedfast kontekst, der samtidigt optræder med figurative motiver. Figuren er baseret på de 76 helleristningssten/klippeflader, der er registreret i Bornholm med disse kriterier.

De to figurer fra henholdsvis øvrige DK og Bornholm, ser helt forskellige ud. På Bornholm er det næsten udelukkende grundfjeld og stedfaste klippeblokke, der optræder med figurative motiver.

Grundfjeld er den kontekst der optræder med flest motivtyper på Bornholm, men optræder især med skibe fra yngre bronzealder, linier/ furer, cirkler, ovale figurer, hjulkors samt udefinerede og usikre figurer.

Samme tendenser gør sig gældende for stedfaste klippeblokke, dog er der ingen skibe på denne anlægstype (kun et enkelt usikkert skibsmotiv).

Derudover findes der to dækstene fra henholdsvis en jættestue og en uspecificeret megalitgrav, der begge optræder med usikre skibsmotiver. Endelig er der en sten fra en røse fra bronzealder, der optræder med skraveringer og sten fra en stenkreds, der optræder med linier/furer.

5. 7. Sammenfatning – motiv og kontekst

Sammenligner man de to områder: øvrige Danmark og Bornholm, bliver det klart, at der er tale om den samme figurrigdom, men konteksterne motiverne optræder i varierer mellem de to områder. Motivkombinationsanalysen viste at de antropomorfe figurer dominerer i det øvrige DK i kombination med de geometriske figurer og hjulkors. På Bornholm er det skibene, der optræder i størst antal – også hyppigst i kombination med de geometriske figurer og hjulkors (se fig.46 og 47).

Motiv – og kontekstkombinationsanalysen viste, at de figurative helleristninger på Bornholm næsten udelukkende optræder på grundfjeld og fritstående klippeblokke; hvorimod figurative helleristninger i det øvrige DK optræder i en lang række forskellige kontekster (se fig. 48 og 49).

Det ser ud til at det er geologien, der dikterer hvilke sten helleristningerne optræder på. Fordi man har mindre sten og blokke med helleristninger i det øvrige DK, har man inddraget dem på en anden måde i det samtidige samfund. Her indgår helleristningerne som en hyppig del af gravlæggelser og efter begravelsen bliver motiverne skjult. Dette er et værdifuldt udsagn, da det er en bevidst handling fra bronzealderbefolkningens side.

Derudover findes helleristningerne ofte på megalitgravenes (flere typer) dækstene og indgår derved som en del af deres historie og af landskabets historie, der derved fornys (Holtorf 1998).

På Bornholm derimod, optræder langt de fleste helleristninger (nærmest udelukkende) i åben fritstående kontekst. Her har helleristninger altså ikke været skjult (af jord i hvert fald), men har været steder hvor man rent faktisk har kunnet se helleristningerne på klippen. Her er der dog flere overvejelser man må gøre sig omkring tilgængeligheden af klippefladerne. Selvom de umiddelbart ikke skulle være fysisk vanskelige at nå, så kan helleristningsområderne stadig være tabubelagt områder, der kun har været offentlig tilgængelige ved særlige lejligheder. Dette synes indikeret ved det udgravede helleristningsfelt fra Madsebakke på Bornholm (se afsnit om udgravede helleristninger).

Panorama ved Hammersholm 37, hellerist_id 1522 (eget foto).

6. Landskabsanalyse

Det stedfaste registrerede helleristningsmateriale vil blive undersøgt i forhold til hvilke kontekster (anlæg) helleristningerne optræder i, hvor i landskabet de er placeret og hvilke motivtyper, der knytter sig til anlæggene og disses placering. Dette vil blive relateret til visibilitetsanalyserne, der giver en ide om *synlighed af* og *synlighed imellem* helleristningslokaliteterne og dermed et indblik i hvordan landskabet har indgået i et samspil med helleristningslokaliteterne. Tre områder er udvalgt til mere omfattende regionale analyser hvor helleristningerne relateres til øvrige anlæg fra bronzealder og de ældre megalitgrave fra neolitikum.

Endelig vil der blive set på den umiddelbare kontekst omkring helleristningsfelterne, hvor en gennemgang af eksempler på udgravede helleristningslokaliteter i Skandinavien vil finde sted. Disse udgravninger har afsløret spor efter de aktiviteter, der har fundet sted ved de enkelte helleristningslokaliteter.

Sammenholdt vil disse analyser forhåbentlig kunne give et indblik i det sociale landskab og samfund helleristningerne er indgået i.

6.1. Topografi

I det følgende vil der blive set på hvor de forskellige konteksttyper af stedfast karakter med helleristninger, befinder sig i terrænet. Under registreringen blev det i databasen noteret om lokaliteten lå: lavt, mellem, højt eller på en bakketop i det lokale terræn. Det er dog værd at pointere, at der er tale om subjektive vurderinger foretaget ud fra punkternes placering på de digitale højdekurvekortet, med ækvidistance på 5 m.

Til denne analyse har jeg valgt, at se på konteksterne: fritstående stenblokke og grundfjeld, megalitgrave (dysser, jættestuer og uspecificerede megalitgrave), gravhøje samt røser.

Det er disse stedfaste kontekster, jeg anser for relevante i bronzealdersammenhæng og det er også disse kontekster, der vil indgå i visibilitetsanalyserne.

6.1.1. Fritstående Klippeblokke

De fritstående stenblokke fordeler sig topografisk relativt ens i områderne: øvrige DK (fig.50) og Bornholm (fig.51). Stenblokkene befinder sig for størstedelen i den topografiske kategori: 'mellem' og i mindre grad i kategorierne: 'højt' og 'bakketop' (sammenlagt består de to kategorier dog næsten af en femtedel af materialet i de to områder).

I det øvrige DK består kategorien 'lavt' af en fjerdedel af materialet, hvilket må siges at være markant, efter som denne kategori på Bornholm kun består af 4% af materialet.

6.1.2. Grundfjeld

Grundfjeld har vi kun på Bornholm og langt størstedelen af helleristninger på grundfjeld, befinder sig i den topografiske kategori 'mellem' (fig. 52). Derudover findes nær en fjerdedel af materialet 'højt' eller på 'bakketoppe' og kun 2% optræder i kategorien 'lavt'. Der er altså en tydelig tendens at spore, hvor helleristningerne på grundfjeld befinder sig i højere områder i terrænet.

6.1.3. Megalitgrave

De uspecificerede megalitgrave i øvrige DK befinder sig for størstedelen højt i terrænet (incl. bakketop) og i mellemkategorien. Kun 16% af materialet er kategoriseret som lavtliggende i terrænet. (fig. 53).

På Bornholm er der kun registreret en enkelt lokalitet, der befinder sig i 'mellem' kategorien (fig.54).

6.1.4. Dysser

Dysser er kun registreret i det øvrige DK. Næsten halvdelen placerer sig mellemliggende i terrænet. Resten af materialet fordeler sin næsten i ligeligt på hver sin side af mellem kategorien, nemlig 'højt' (incl. 'bakketop') og 'lavt' i terrænet (fig. 55).'

6.1.5. Jættestuer

Størstedelen af jættestuerne fordeler sig på mellemkategorien og kun 5% findes lavtliggende i det øvrige DK. Der er en næsten ligelig fordeling mellem kategorierne 'højt' og 'bakketop' (fig. 56). På Bornholm befinder jættestuerne sig udelukkende i kategorien 'mellem' (fig. 57).

6.1.6. Gravhøje

Gravhøje fra ældre bronzealder er kun registreret i det øvrige DK. Der er en næsten ligelig fordeling af materialet mellem kategorierne 'bakketop', 'højt' og 'mellem' (fig. 58). Ingen af gravhøjene fra ældre bronzealder er registreret som lavtliggende i terrænet.

Gravhøje fra yngre bronzealder i det øvrige DK, fordeler sig også ligeligt på de tre kategorier bakketop, højt og mellem (fig. 59). Heller ikke her er der registreret høje lavtliggende i terrænet. På Bornholm er kun en enkelt høj registreret og den befinder sig i kategorien mellem (fig. 60).

Gravhøje fra bronzealder og/eller oldtid følger samme mønster, som ovenfor. I øvrige DK er der dog en udtalt fordeling på kategorierne 'bakketop' og 'højt' (fig. 61). Det er dog også her, som det eneste sted, hvor vi ser høje registrerede som lavtliggende. På Bornholm er 'mellem' kategorien den mest udtalte og ingen af højene er her fundet lavt i terrænet (fig. 62).

Generelt for *alle* de registrerede gravhøje indeholdende helleristninger, gælder det dog, at de er beliggende højt i terrænet. Kun ganske få er registreret som beliggende 'lavt' og dette kun høje fra bronzealder eller oldtid generelt.

6.2. Kumulative Visibilitetsanalyser

Som tidligere nævnt, er der for flere kontekstgrupper foretaget kumulative visibilitetsanalyser. Disse analyser viser hvordan (den teoretiske) synlighed har været mellem flere lokaliteter på en gang og hvor i landskabet flest anlæg har været synlige.

Endnu engang må det nævnes, at man må have visse forbehold når det kommer til brugen af visibilitetsanalyser (jf. tidligere afsnit 4.4.1). Ved alle de kumulative analyser er synsradius sat til 100km, udsynshøjde er 1.65m og modtagerhøjde 1 m.

De jordfaste stenblokke vil blive set på i en vis detaljeringsgrad, da det er denne anlægstype, der i størst antal optræder *både* i det øvrige DK og Bornholm og dermed giver et bedre sammenligningsgrundlag for at undersøge regionale forskelle i brugen af helleristninger i Danmark.

6.2.1. Fritstående Klippeblokke

Når man ser på det øvrige DK er de fritstående klippeblokke et udpræget østligt fænomen (se fig. 63). Flest finder man på Sjælland, men også Fyn samt sydlige og østlige Jylland er repræsenteret. Kun enkelte er registreret i Nord og NV Jylland og slet ingen er registreret i Vestjylland.

Stenblokke med figurative motiver optræder hyppigst på Sjælland og Lolland, men også to blokke med figurative motiver er registreret i Jylland.

I alt er der registreret 8 klippeblokke med figurative motiver og heraf optræder de to udelukkende med figurative motiver og uden skåltegn (hellerist_id 68 – med håndtegnsmotiv og hellerist_id 154 – med cirkelmotiv).

De fritstående klippeblokke synes at have tilknytning til kystnære områder og er overvejende placeret på lerede jorder.

De fritstående blokke har ofte et begrænset synsfelt, som synes styret og henvender sig til bestemte steder i landskabet – selv når de er placeret topografisk 'højt' i landskabet. Typisk henvender de sig mod havet, kysterne og fjordområder.

I Midtjylland og på Djursland findes dog flere lokaliteter som ikke har en kystnær placering. Bl.a. hellerist_id 979, der har et bredt udsyn i alle retninger – dog ikke til den nærliggende figurative klippeblok i nærheden (hellerist_id 54) se fig.64. Man fornemmer en linie gennem landskabet mellem hellerist_id 437 (figurativ), 1389, 473 og 949, hvor man ville kunne bevæge sig i landskabet og hele tiden have 2 helleristningssten i sit synsfelt (markeret med den lysere blå farve på kortet). Måske dette er en indikator på en mulig færdselsvej i det Østjydske landskab?

I området omkring det Sydfynske Øhav og Als på den anden side, ser man en stærk relation til vand og kystnær placering af de stedfaste stenblokke (se fig.65.) Stenene er beliggende i områder hvor der typisk er udsigt til to andre stedfaste klippeblokke. Markant er dog, at de befinder sig *udenfor* de områder i landskabet hvortil der er synlighed fra flest sten i området.

Synsfelterne henvender sig ud over vandet og til de modsatte kyster og der er stort set ingen synlighed ind til baglandet på Fyn (dette ses i mindre udtalt grad på Als).

På Lolland og Falster er der en generel tilknytning og nærhed til vand (se fig.66). På Sydloolland ses en lille gruppe skålstene bestående af hellerist_id 261, 836 og 289, de udgør nærmest deres egen lille enhed og henvender sig synsmæssigt ud over havet og til hinanden, men ikke til andre jordfaste sten i området.

På Østloolland findes bl.a. skålstene hellerist_id 270, der er interessant, da den har et meget fokuseret synsfelt der henvender sig mod Smålandsfarvandet i nord og vestlig retning, men har et lukket synsfelt mod syd og mod Guldborgsund i øst. Det er interessant, da Guldborgssund længere mod syd er et fokusområde for mange jordfaste sten i det område, men betydningen af sundet er måske anderledes nordpå og man har her valgt at placere sine ristninger rettet mod et andet fokus?

På Midtfalster ses hellerist_id 256, der er placeret topografisk lavt i landskabet og derfor har en styret synsfelt af en lavning, der løber i nord – sydlig retning, gennem midten af det nordlige Falster. Måske man her skulle ledes videre ned mod et område, der var synligt for mange af de helleristningssten, der befandt sig i Frejlev Skov, på den anden side af Guldborgsund?

I det registrerede materiale ses en koncentration af jordfaste sten i Frejlev skov. Dette må man regne med er en kunstig skabt koncentration – eller de ses kun som en koncentration i manglen på flere sten i det øvrige område. Grunden til at der er fundet så mange sten her, skyldes at området er skovdækket og derfor ikke har været forstyrret i nyere tid.

De danner tydeligvis fokus for hele Guldborgsundområdet, hvilket bliver tydeligt på kortudsnittet (fig.66) hvor områder markeret med gult og orange illustrerer deres udsyn og hvorfra flest sten er synlige pågældende steder i landskabet.

I denne sammenhæng er der særlig en sten der er interessant, skålstene hellerist_id 937 der er beliggende på Falster, lige i nærheden af det område hvorfra der er størst synlighed til flest helleristningssten i området. Ved første øjekast, ser det ud til, at stenen placerer sig indenfor det synlige område, men ved nærstudie ser man at hellerist_id 937 faktisk er trukket tilbage, så den *ikke* er synlig for andre helleristningssten i området. Man har altså bevidst valgt at placere sine helleristninger på en sten, der var 'skjult' og ikke var i fokus fra de omliggende helleristningssten, men dog i nærheden af et af de områder hvorfra man har udsyn til flest andre helleristningssten i omegnen.

Det samme mønster ses på Østfalster ved hellerist_id 930. Denne skålstene ligger også i nærheden af et område med høj synlighed til og fra andre helleristningssten, men er placeret tilbagetrukket i sit eget 'begrænsede' rum.

På Sydvestsjælland og Møn findes de fleste jordfaste helleristningssten ud til kysterne, men også flere er registreret inde i landet (se fig. 67). Den nordlige side af Kalundborg fjord, er det område på Sydvestsjælland, der er synligt fra flest helleristningssten, men her er dog ikke registreret nogen jordfaste helleristningssten. På den sydlige bred af Kalundborg fjord derimod, findes flere helleristningssten og også inde landet synes de jordfaste sten være placeret. Gruppen af helleristningssten placeret på den sydlige side af Kalundborg Fjord henvender sig ud over havet og til den modsatte kyst på Østfyn. Kontakterne over vand formodes derfor at være en vigtig faktor, der skal ses i relation til helleristningernes placering i landskabet.

I midten af Sjælland ser vi hellerist_id 753, der umiddelbart er den jordfaste sten, der har det største og mest åbne synsfelt på Sjælland. Der er dog ikke nogen andre registrerede jordfaste sten indenfor dennes synsfelt, men stenen er synlig fra flere steder i det omgivende landskab.

På Sjællands vestkyst findes tre skålsten (hellerist_id 805, 1083 og 1093), der henvender deres synsfelter mod Fyns østkyst (ligesom stenene i Kalundborg fjorden), hvor to andre skålsten er placeret. Måske har man været bevidste om de sten med særlige symboler, der befandt sig på den anden kyst?

På en skråning langs Tissøs østbred ses en slags passage hvorfra der hele tiden er synlighed til 2 – 4 helleristningssten i landskabet – måske er dette et tegn på en mulig kommunikationsrute eller færdselsvej i dette område?

I området omkring Isefjorden, Odsherred og Hornsherred, ses en kystnær placering af de jordfaste helleristningssten (se fig. 68). En koncentration af skålsten ses tydeligt på Odsherreds østkyst. Kystzonen, især Hornherreds vestlige kyst, er derfor et område hvorfra man har udsyn til flere helleristningssten. Hele området omkring Isefjordens kyster er dog præget af høj synlighed. Igen følger helleristningstenene det mønster, der ser ud til at tegne sig, nemlig at helleristningerne ikke befinder sig i de områder med størst synlighed fra andre jordfaste sten.

Det er tydeligt at der fokus på synlighed til vand og kystområder og derfor må man formode at kommunikationen i dette område hyppigt har foregået over vand, hvilket også ville være at forvente i en periode med så gennemtrængende skibssymbolik, der optræder både på sten og bronzer. Desuden har landtransport i oldtiden været forbundet med vanskeligheder i forhold til terræn og jordbundsforhold. Vanskeligheder, der lettere kunne overkommes ved færdsel over vand.

To figurative motiver på jordfaste sten er fundet i det Nordsjællandske område: hellerist_id 87 også kaldet Hyllingebjerg og hellerist_id 68 kaldet Kobbølgaardene. De befinder sig begge i lukkede synsområder, uden en høj synlighed til eller fra andre helleristningssten.

Hyllingebjergstenen et udtalt fokus mod havet og optræder også med skibsmotiver.

Kobbølgaard stenen er en sten med håndtegnsmotiv og ved stenen fandtes keramikfragmenter, der tolkes som ofringer. Stenen er beliggende i et ikke synligt område og kan have rituel karakter.

I det øvrige Nordsjælland ses en koncentration af helleristningssten i den nuværende Geel skov. Stenene indenfor dette område ligger typisk indenfor synsfelterne af op til tre andre sten (hvis man forudsætter, der ikke har været vegetation, hvilket nok er usandsynligt). Derudover ser de Nordsjællandske sten (nord for København) ikke ud til at have været placeret helt ud til kysterne, men placerer indenfor området af den nuværende Dyrehave, hvilket igen skal ses som en kunstig fordeling, skabt af nyere tids aktivitet i områderne omkring Dyrehaven og ikke et tegn på den egentlige repræsentativitet af jordfaste helleristningssten i Nordsjælland.

På Bornholm ses fordelingen af de jordfaste klippeblokke tydeligt koncentreret til den sydlige del af øen, men ses også spredt langs kysterne hele vejen rundt om øen (se fig.69). Som en kildekritisk note skal det nævnes, at det under registreringen ved gennemgangen af rapporter, ikke altid var muligt at udlede om der var tale om helleristningernes placering på en klippeblok eller grundfjeld. I disse tilfælde er der foretaget et skøn baseret på en geologisk oversigt over Bornholm, der viser forekomsten af grundfjeld (Kaul et.al 2005: 33; Nielsen 1994: 28).

På Sydbornholm ved kysten findes koncentrationer af skålsten og sten med figurative motiver, der befinder sig i områder der er synlige fra typisk 4 – 10 andre helleristningssten i området. Dette er altså et anderledes mønster end det vi så i det øvrige DK, hvor de jordfaste sten som oftest holdt sig borte fra de synlige områder i landskabet. Inde i landet ligger de jordfaste sten dog mere spredt og derfor ikke særligt synligt fra andre lokaliteter (se fig. 70).

En interessant iagttagelse er, at midt inde i det centrale Bornholm findes der et område hvorfra der er (teoretisk) synlighed til op til 8 fritstående blokke. Om dette har haft betydning i bronzealderen er svært at sige, men man må da overveje om området

repræsenterer et særligt sted i landskabet, hvor oversigt og kommunikation mellem helleristningsstenene havde betydning.

Derudover er det interessant at Bornholms sydspids ved Dueodde, ser ud til at være helt 'mørklagt' hvad angår synlighed til og fra helleristningslokaliteter på jordfaste blokke og her er heller ikke registreret nogen helleristninger.

Ellers er det faktisk muligt at bevæge sig i 'ruter' rundt på Bornholm, hvor man hele tiden vil have 1 – 2 stedfaste klippeblokke indenfor sit synsfelt - eller rettere, *områder* med stedfaste klippeblokke indenfor sit synsfelt. Det forudsættes ikke, at man nødvendigvis kan se de enkelte helleristningssten, men derimod at man genkender de områder de befinder sig i.

6.2.2. Grundfjeld

Grundfjeld findes kun på Bornholm og her for størstedelen på den nordlige del af Bornholm, det er også her de registrerede helleristninger koncentrerer sig (se fig. 71). Her ses flere koncentrationer; én i Hammersholmområdet ved Allinge-Sandvig og en anden i området nær Svaneke. Ved Gudhjemområdet findes også flere registrerede lokaliteter. Generelt ligger felterne ofte flere sammen og derfor optræder helleristninger på grundfjeld også i områder hvor der er synlighed til flere (ofte tætved liggende helleristninger).

Et tydeligt træk ved de Bornholmske helleristninger på grundfjeld er, at de for de flestes vedkommende har udsigt over kyststrækningen mellem Tejn og Gudhjem. Det er denne kyststrækning hvor man har størst synlighed til de omkringliggende helleristningslokaliteter. Her er det interessant at bemærke at to figurative lokaliteter (hellerist_id 219 og 225) befinder sig indenfor dette synlige område, mens skålgrubelokaliteterne i nærheden (hellerist_id 221 og 1184) holder sig 'skjult' og er trukket tilbage fra det mest synlige område. Dette lille eksempel følger Bradleys førnævnte observationer i det britiske område, hvor simple motiver forholdt sig skjult i lukkede landskaber, mens komplekse motiver befandt sig synligt i 'åbne' landskaber (Bradley 1997a: 81).

Det skal dog nævnes, at lokalt i det meget helleristningsrige område ved Hammersholm, er der ikke altid intervisibilitet mellem felterne. Faktisk nærmest tværtimod, da mindre bakke drag sørger for at områder med helleristningsfelter ligger skjult for hinanden.

6.2.3. Dysselokaliteter

Dysselokaliteter med helleristninger er som tidligere nævnt kun registreret i det øvrige DK og her et udpræget østligt fænomen (se fig. 72). De fordeler sig som oftest på de lerede jorder, men dog også på sandede jorder bl.a på Djursland. Generelt synes der at være en kystnær placering og en tilknytning til vand.

Overordnet har dysserne et bredt synsfelt og dysserne synes ikke på samme måde som de fritstående blokke at 'undgå' synlige steder i landskabet. I stedet ser det ud til at de 'indtager' det landskab de er placeret i og ikke sjældent har de en synsradius på op til 10km.

De fleste dysser med figurative helleristninger befinder sig på Sjælland og Øerne og det er tydeligt, at de indtager mere synlige steder i landskabet – især i området omkring Odsherred og Hornsherred. Især er det tydeligt, at områder langs kyster, fjordmundinger og åløb har større synlighed til andre dysser med helleristninger, end andre steder i landskabet.

Der er registreret 12 dysser med figurative motiver og motiverne befinder sig oftest på dækstenene og topografisk har de en høj beliggenhed, hvilket medfører den forøgede synlighed.

6.2.4. Jættestuer

De registrerede jættestuer i specialet fordeler sig geografisk hovedsageligt på Sjælland og Lolland. Få er registrerede i det øvrige DK og kun én lokalitet findes i Jylland (se fig.72). Fem jættestuelokaliteter med helleristninger er registreret på Bornholm (fig.73).

I det øvrige DK befinder størstedelen af jættestuerne sig på lerede jorder, men de er også registrerede på sandede jorder. Samme mønster gælder på Bornholm, hvor de alle befinder sig i det sydlige Bornholm.

Generelt ligger jættestuerne højt med et stort synsfelt, men hvis synsfeltet er begrænset henvender det sig altid mod vand. Jættestuerne synes heller ikke at ligge tilbagetrukket fra andre jættestuers synsfelt. Igen er de kystnære områder de steder i landskabet hvorfra man kan se flest jættestuer i det omkringliggende landskab.

6.2.5. Megalitgrave

De uspecificerede megalitgrave følger ovenstående mønstre gældende for dysser og jættestuer. På Bornholm er der kun registreret en uspec. Megalitgrav og den befinder sig lige ved siden af en jættestue, så sandsynligheden for, at helleristningerne på disse to anlæg har fungeret samtidigt, er stor.

6.2.6. Gravhøje

Ved de kumulative visibilitetsanalyser for gravhøjene er alle typerne analyseret samtidigt. Analysen er derfor et udtryk for den højst mulige teoretiske synlighed i den yngste fase af højenes landskabsbillede.

I det øvrige DK ser man tydeligt at helleristninger i gravhøjskonktext er et udpræget jydsk fænomen. Dette er vigtigt, da det betyder, at helleristninger også her har spillet en social rolle i de eksisterende bronzealdersamfund og ikke kun er udtryk for en østdansk social adfærd. I det helt vestlige Jylland er der dog ikke registreret nogen helleristninger - overhovedet.

På Sjælland findes de fleste gravhøje med helleristninger i den nordlige del og kun én gravhøj er registreret i det lollandske materiale, som ellers er velrepræsenteret i de tidligere anlægstyper (se fig.74).

Gravhøjene ligger højt terrænet og de fremtræder derfor synlige i landskabet, generelt med et godt udsyn.

Langs Jyllands midte ved skillelinien mellem de sandede og lerede jorder, ses en stribe gravhøje i det registrerede materiale. Netop i dette område i Jylland findes flere lineære forløb skabt af de mange gravhøje fra især ældre bronzealder (dog ikke alle med helleristninger). I specialet ses et lineært forløb af gravhøje i nord – sydlig retning og mange af disse gravhøje optræder oven i købet med figurative motiver. Man må forestille sig, at disse gravhøje (og også gravhøjene uden registrerede helleristninger) markerer områder, hvori der har forekommet regelmæssig færdsel og de formodes derfor at markere forhistoriske vejforløb (Johansen et. Al 2003: 38; Müller 1904; Thrane 1998: 274).

På Bornholm findes 8 registrerede helleristninger i gravhøje og røser fra bronzealderen og oldtid generelt og heraf er en helleristning fra en gravhøj dateret til yngre bronzealder. Højerne fordeler sig på lerede jorder og nær vådområder/ postglaciale ferskvandsaflejringer. Lige over halvdelen af højerne fordeler sig på nordkysten og de øvrige på den sydlige del af Bornholm (se fig.75). Gravhøjene er for størstedelen synlige fra kysterne, dog er røsen med hellerist_id 1682 interessant; dens synsfelt henvender sig ikke nordpå og er ikke sydlig fra kyststrækningen, men derimod fra landskabet i sydlig retning ind mod øen!

6.3. Helleristningerne i deres lokale kontekst

I det følgende vil tre udvalgte lokale områder i Danmark blive nærmere undersøgt i et forøg på at kontekstualisere helleristningerne i det lokalsamfund de har indgået i. Områderne Thy, Nordsjælland (området omkring Isefjorden) og Nordbornholm er udvalgt, da der her tidligere er foretaget en del arkæologiske undersøgelser med fokus på bronzealderen og fordi det er tre områder, der er beliggende geografisk spredt Danmark og hvor der kan påvises variationer i brugen af helleristninger.

6.3.1. Thy

Thy er ikke den region, der påviser flest registrerede helleristningssten, men området er alligevel valgt til et nærstudium, da der i øvrigt har foregået intensive arbejder med fokus på bronzealderen i området (Bech 2003; Bech & Mikkelsen 1999; Kristiansen 1998; Mikkelsen, M. 1996).

I specialets materiale er der registreret 7 lokaliteter med skålsten og størstedelen af disse består af gravhøje. En enkelt skålsten er dog en jordfast sten.

Hovedparten af højene er ikke nærmere dateret end til bronzealder eller oldtid generelt, kun skålsten i to høje har fået en nærmere datering til ældre bronzealder (hellerist_id 398 og 406).

I analysen er også inddraget to lokaliteter på Mors - begge skålsten fundet i gravhøje. En gravhøj dateres til ældre bronzealder (hellerist_id 404) og en fra bronzealder/ oldtid generelt (hellerist_id 405).

Da ingen lokaliteter er dateret til yngre bronzealder, vil analysen tage sit udgangspunkt i den ældre bronzealder i Thy. Dette betyder at gravhøjene med dateringen indenfor bronzealder og oldtid generelt, nu vil blive set på i ældre bronzealders kontekst. Dette er selvfølgelig en fejlkilde og det er ikke sikkert højene har stået samtidigt og/ eller, at de alle er blevet opført i ældre bronzealder, men for at udlede mening omkring helleristningernes funktion i det samtidige samfund de indgår i, danner dette udgangspunkt for analysen.

Oversigtskortet (fig.76) viser alle de registrerede lokaliteter i Thy og Mors, samt øvrige bronzealderanlæg fra ældre bronzealder registreret i databasen Fund og Fortidsminder.

For at sætte scenen, må vi forsøge at genskabe os landskabet i Thy i bronzealderen. Pollendata fra Ove sø viser, at skovrydningen begyndte og øgedes gennem neolitikum og

at de træløse områder fortsatte med at vokse gennem bronzealderen. I bronzealderen fremkom et øget fokus på kultivering og træbevoksningen synes at begrænse sig til lokale vådområder. Disse resultatet underbygges af flere pollenanalyser fra en række gravhøje fra ældre bronzealder, der vidner om et åbent landskab uden mange træer (Bech & Mikkelsen 1999: 67- 69).

Andre udgravninger ved Bjerre (nær Hanstholm), hvor der er fundet bebyggelse fra bronzealderens per. II til per. IV bekræfter, at der i Thy ikke har været mange træer i bronzealderen. Husene har bl.a. været bygget af drivtømmer af lærketræ samlet op fra kysten et par kilometer væk og i øvrigt er grene af forskellig kvalitet indgået i vægkonstruktionerne (Bech 2003: 56). Det ser med andre ord ud til at man byggede med hvad man havde og ikke kunne tillade sig at være alt for kræsen med valget af sit hustømmer.

Dette åbne landskab med store græsningsarealer synes at indikere en økonomi, der er baseret på agerbrug og kvægavl. Enkelte udgravede hustomter ved Legård (nær Sønderhå) vidner da også om separate inddelinger til dyrehold i husene. Dette er dog ikke et almindeligt træk i bronzealderens huse og kendes nærmest kun fra Legård hus III og IX og de er af sådan størrelse, at man formoder der er tale om huse, hvori en familie af høj status har boet (Bech 2003: 53). Der er dog flere fund af indhegninger og folde, der vidner om kvægets betydning i bronzealderen i Thy.

Dyreknoglerne fra Bjerre viser en økonomi baseret på kvæg, men også knogler fra får/ged er til stede. Der blev ikke fundet nogen svineknogler på Bjerrelokaliteterne (Bech & Mikkelsen 1999: 74).

Husene har indgået i en samfundsstruktur bestående af flere enkeltgårde, der synes at flytte rundt indenfor deres lokale ressourceområder.

Kun få steder har man registreret marksystemer, der sikkert kan tilknyttes bopladser, men andre fund i form af kornbeholdere, kværne og kornaftryk, indikerer at man har opdyrket jorden til agerbrug. Generelt må man formode at bosættelserne har tilpasset sig de lokale muligheder for en bærende subsistensøkonomi og derudover har bedrevet mindre grader af specialproduktioner og har indgået i et netværk af bronzealderbosættelser, der har givet mulighed for bytte og handel (Mikkelsen, P. 1996:75).

På Bjerre lokaliteten fandtes eksempelvis mange ravstykker og derfor må man konkludere at indsamling af rav (formodentlig også som del af vareudveksling mellem bosættelserne) har været en almindelig beskæftigelse for folkene på Bjerre egnen (Bech 2003: 57).

Åbne landskaber, en økonomi baseret på kvæghold og en bopladsstruktur der med intervaller flytter sig indenfor et givet ressourceområde, synes at være de linier, der tegner sig for bronzealderens samfundsøkonomi i Thy. Marianne Rasmussen har nogle interessante betragtninger i forbindelse med økonomien baseret på kvæghold. Hun mener kvæget skal ses i relation til landbruget, som en del af arbejdet med de dyrkede marker og ikke nødvendigvis kun som udtryk for et kvægdriver samfund af semi-nomadisk karakter. De helleristninger der kendes fra Skandinavien, der afbilder kvæg, viser kvæget i forbindelse med klargøring af jorden, i form af pløjescener. Ved opførelsen af de mange høje i ældre bronzealder er der ligeledes blevet åbnet for landskabet og dette landskab har været klar til at komme under plov og det er måske i dette lys at vi skal forstå betydningen af kvæget i bronzealderen (Rasmussen 1999).

Da de registrerede helleristninger i Thy (kun bestående af skålsten) for størstedelen befinder sig i gravhøje, gælder det at de generelt har en høj beliggenhed og godt udsyn, ofte med flere andre gravhøje, megalitgrave og bosættelser indenfor synsvidde. Enkelte steder kan udsynet dog være styret og i disse tilfælde mod hav eller fjord. Det er dog bemærkelsesværdigt, at der i de fleste tilfælde ikke har været synlighed til andre gravhøje med helleristninger. Kun i få tilfælde rammer synsfelterne fra højene andre helleristningssten og der synes at være et sammentræf mellem gravhøje med flere skålsten indenfor højen og deres udsigt til andre høje med flere skålsten. Dette var tilfældet med højen Vibberstoft, hvori der er registreret to skålsten, der fungerede som gravsten i hver deres grav i højen (hellerist_id 398 og 399). Denne høj havde udsigt til den jordfaste skålsten (hellerist_id 1034), til gravhøjen hvori skålstenen hellerist_id 404 indgik og endelig til gravhøjen Torp på Mors, hvori der er registreret fire skålsten, som del af randstenskæden (hellerist_id 404, 1733, 1734 og 1735).

Derudover havde højen Lødderupvang på Mors (indeholdende hellerist_id 405) flere helleristningssten indenfor sit synsfelt – både i Thy, på Fur og i Sallingsundområdet (se fig.77). På Fur gjaldt det højene Debel og Manhøj, hvori flere figurative sten er fundet (hellerist_id 19 og hellerist_id 20 og 1729).

Der er markant forskel på helleristningstenene i gravhøjene og den ene jordfaste skålsten, der i øvrigt er registreret i Thy. Den jordfaste skålsten (hellerist_id 1034) er lavere beliggende og har et meget snævert udsyn uden andre anlæg indenfor dette. Helleristningsstenen befinder sig tydeligt i et lukket lokalt landskab, der ligger

tilbagetrukket fra omverdenen. (se fig.78). Det eneste anlæg der har et synsfelt, der rammer skålstenen er den førnævnte høj Vibberstoft.

I Thy viser det registrerede materiale en klar tradition for brugen af helleristninger i begravelsessammenhæng indenfor gravhøjene. Det har været vigtigt, at højene har ligget prominent placeret og man må forestille et meget monumentalt landskab, der skyder op gennem ældre bronzealder med opførelsen af de mange høje. Helleristningerne er dog stadig skjult indeni i højene, så selvom de indtager en dominerende plads i landskabet, henvender helleristningerne sig stadig indad mod den døde/ de dødes rige og befinder sig altså i et, for de levende, *lukket* landskab.

Kontrasten mellem brugen af helleristningerne bliver tydelig, når man ser på den jordfaste skålsten (hellerist_id 1034). Her er tale om en skjult lavtliggende beliggenhed, hvor man kan spekulere om der har været tale om en offerlund eller lignende. Det er nogle helt andre kriterier, der spiller ind med hensyn til placering af helleristningsstenen og derfor fordrer den også en helt anden brug og andre ritualer end dem, der har været relevante ved den store højbegravelse. Man kunne forestille sig, at den jordfaste skålsten repræsenterer et helligt sted, hvor den almindelige befolkning har kunnet medbringe ofringer, der indgik som et led i den daglige livsførelse. Hvorimod helleristninger, der har indgået i højgravlæggelser, har involveret hele samfundet på kollektivt plan. Vigtigheden af at sikre overgangen fra levende til død har været af så stor betydning, at det enkelte individ ikke var nok, men hele samfundet blev involveret i de ritualer man formoder, der er blevet udført i forbindelse med gravlæggelsen.

6.3.2. Nordsjælland - Isefjordsområdet

Ved udvælgelsen af et mindre område i Nordsjælland faldt valget på Odsherred og Hornsherred, da områderne her dækker et areal, hvor der gennem tiden er fundet flere spektakulære fund fra bronzealderen, bl.a. det spændende kult anlæg ved Sandagergård, hvor helleristningerne indgår som en central del af anlægget (Kaul 1987). Det er desuden også i disse regioner, at der er registreret flest helleristninger med figurative motiver og det synes relevant også at beskæftige sig med disse, da det derved vil være muligt at sammenligne brugen af de figurative helleristninger i henholdsvis det øvrige DK (Sjælland) og Bornholm. Endelig dækkes kysterne omkring Isefjorden og Roskilde fjord, der fortjener opmærksomhed, idet de ved gennemgang af de kumulative

visibilitetsanalyser viste sig at være fokuspunkter for flere af anlæggene indeholdende helleristninger i området.

Landskabets udtryk i bronzealderen kan belyses bl.a. fra pollenanalyser fra to områder i det nordlige Sjælland (Store Gribsø og Gundsømagle sø), der begge vidner om en generel skovrydning i neolitikum, hvilket også ville være at forvente i perioden med agerbrugets indførsel i Danmark.

Fra Gundsømagle sø fandtes i ældre bronzealders spor af en forøget mængde af lancet vejbred, der tyder på, at større områder lå hen som græsningsarealer. I dette område sker der altså en ændring af landskabets karakter, ved overgangen fra ældre til yngre bronzealder, hvor landskabet ændrer sig fra at være overvejende skovland, til at blive et overvejende sletteland, som det også kendes i dag (Rasmussen, P. et. al 1998: 106 - 107). Store Gribsø området er repræsentant for et skovrigt område. Her viser pollenanalyser, at efter kulturpåvirkningen fra neolitikum, vandt lind, elm og ask igen frem i området og denne udvikling fortsatte ind i ældre bronzealder. I løbet af yngre bronzealder vandt bøgen eksplosivt frem og det tyder på, at dette skovrige område også i forhistorien bestod af skov på større arealer (Rasmussen, P. et al. 1998: 103).

Bopladsfund fra yngre bronzealder i Jyderup Skov i Odsherred, vidner om en bosættelse, der har udnyttet deres lokalområde og sandsynligvis flyttet rundt indenfor dette ressourceområde. Landbrugsmetoden minder en del om neolitikums rydningsbrug og kornaftryk, kværnsten og forrådskar tyder på, at agerbruget har været en integreret del af tilværelsen. På Jyderup skov pladsen fandtes ikke levn efter udnyttelsen af de marine ressourcer, men ved en boplads fra ældre bronzealder fundet ved Skamlebæk nær Sejrobugten, fandtes rester af muslingeskaller, der vidner om en udnyttelse af lokale ressourcer og blandingsøkonomi (Lomborg 1980: 124).

På pladsen ved Jyderup skov fandtes i øvrigt spor efter bronzestøbning, hvilket tyder på en grad af specialiseret håndværk (Thrane 1972: 20ff).

Den intensive skovrydning har også gjort plads til gravhøjenes landskab, der med deres topografiske beliggenhed har fremstået monumentalt. Højene symboliserer magt, der manifesteres i landskabet og er synlig og genkendelig over lange afstande (Thrane 1998: 272ff).

I det Nordsjællandske materiale er der udført 80 enkelte visibilitetsanalyser fordelt på fritstående stenblokke (19 lokaliteter – heraf 2 figurative), dysser (39 lokaliteter - heraf 2

figurative), jættestuer (5 lokaliteter - heraf 1 figurativ), megalitgrave uspec.(6 lokaliteter - heraf 1 figurativ), gravhøje (10 lokaliteter – heraf 5 figurative) og et enkelt kultanlæg ved Sandagergård (fire sten alle med håndtegn). Se figur 79 for oversigt over helleristningslokaliteter i området.

Tendenserne for de enkelte visibilitetsanalyser, bekræfter udsagnene fra de kumulative visibilitetsanalyser, hvor gravhøjene og megalitgrave befinder sig højt og synligt i landskabet, mens de fritstående stenblokke holder sig lavere og mere tilbagetrukket i landskabet.

De enkelte visibilitetsanalyser på de fritstående sten viste, at de oftest befandt sig i grupper i nuværende skovområder og derfor typisk havde flere andre fritstående sten indenfor deres synsfelt. Derudover havde ca. halvdelen flere anlæg med helleristninger indenfor synsvidde, nemlig dysser, uspec. megalitgrave og gravhøje.

De fritstående stens synsfelter var enten begrænsede eller synedes styret mod kyster, hav eller fjord. Et maritimt fokus var udpræget i forhold til deres placering og synsorientering. I øvrigt havde de jordfaste sten udsyn til flere øvrige megalitgrave registreret i DKC's database Fund og Fortidsminder, samt flere gravhøje og bebyggelser fra bronzealderen. Kun 3 af de 19 fritstående sten havde ingen andre helleristningssten indenfor deres synsfelt: den jordfaste sten Hyllingebjerg med figurative motiver (hellerist_id 87) og to skålstene (hellerist_id 660 og 661). Disse sten havde i øvrigt udsigt til andre megalitgrave og bronzealderbebyggelse registreret i databasen Fund og Fortidsminder.

Dysselokaliteterne med helleristninger i det Nordsjællandske materiale, viste et andet mønster i forhold til udsyn end de jordfaste sten. Af de 39 dysselokaliteter havde 30 andre dysser med helleristninger indenfor deres synsfelt. Intervisibilitet mellem dysser med helleristninger var altså en udtalt tendens. Derudover var jættestuer og uspecificerede megalitgrave i mindre antal også synlige fra dysselokaliteterne.

Gravhøje med helleristninger var i 17 tilfælde ud af 39 indenfor dysselokaliteternes synsfelter. Endelig havde 4 dysselokaliteter udsigt til kultanlægget Sandagergård.

Kun to dysselokaliteter havde udsyn til jordfaste sten med helleristninger, hvilket bekræfter deres tilbagetrukne placeringer i lukkede landskaber.

Ved 9 dysselokaliteter var ingen andre anlæg med helleristninger indenfor deres synsfelter (dette gjaldt dysserne: hellerist_id 631, 644, 663, 664, 687, 688, 750, 762 og 765).

I øvrigt havde de fleste dysselokalteter udsigt til andre megalitgrave samt gravhøje og bebyggelse fra bronzealder, der fandtes registreret i databasen Fund og Fortidsminder.

Dyssernes synsfelter var ofte brede og åbne, men de fleste syntes dog styrede mod særlige landskabsrum i hvilke dysserne fremstod dominante (se fig.80). Enkelte dysser fremstod dog også med begrænsede synsfelter, indenfor disse var der oftest ingen andre anlæg med helleristninger, men var der indenfor et begrænset synsfelt udsyn til andre helleristningsanlæg, var det som oftest anlæg med figurative motiver!

Jættestuelokaliteterne samt de uspecificerede megalitgrave synes at følge dyssernes mønster. Næsten alle havde andre megalitgrave eller gravhøje indenfor deres synsfelter og kun meget få havde ikke andre helleristningsanlæg indenfor synsvidde.

Jættestuerne havde ikke udsyn til nogen fritstående sten, hvorimod tre uspecificerede megalitgrave havde udsyn til jordfaste sten.

En enkelt uspecificeret megalitgrav skilte sig dog ud fra mængden. Denne lokalitet (hellerist_id 100) havde nemlig et stærkt begrænset synsfelt og ingen andre anlæg indenfor dens synsfelt overhovedet, som den eneste lokalitet i det undersøgte Nordsjællandske materiale.

I undersøgelsesområdet fandtes ti registrerede gravhøjslokalteter med helleristninger. Over halvdelen af disse havde dysser og andre gravhøje med helleristninger indenfor deres synsfelter. Færre havde jættestuer og uspecificerede megalitgrave, men dette hænger sammen med deres i øvrigt lave antal i analysen. Fire gravhøje havde udsyn til jordfaste sten og en enkelt gravhøj havde udsigt til kultanlægget 'Sandagergård'.

Alle de undersøgte gravhøje i området havde andre anlæg med helleristninger indenfor deres synsfelter, hvilket skal ses i relation til deres høje beliggenhed og brede udsyn. Generelt havde gravhøjene altså brede og åbne synsfelter og fremstod dominerede i deres respektive landskabsrum. Kun en enkelt høj havde et begrænset synsfelt. Alle gravhøjene havde desuden udsyn til øvrige lokaliteter fra bronzealder samt megalitgrave, der står registreret i databasen Fund og Fortidsminder.

Kultanlægget ved Sandagergård (hellerist_id 71-74) havde et synsfelt, der fremstod styret i en østlig retning og lukkede af mod vest (se fig.81). Indenfor Sandagergårds synsfelt fandtes dysser, uspec. Megalitgrave og gravhøje med helleristninger. Ligeledes var der udsyn til øvrige megalitgrave og gravhøje samt bebyggelse fra bronzealder, der var registreret i databasen Fund og Fortidsminder.

Undersøgelserne af det Nordsjællandske udvalgte materiale afslørede, at helleristningerne har udpræget kystnært fokus, hvor synsfelterne ofte henvender sig mod vandet og/ eller kysterne på den anden side af fjordområderne. Det formodes at helleristningerne (og øvrige anlæg) kan have fungeret som sømærker, der har hjulpet med navigation og landskabserkendelse og genkendelse.

De jordfaste sten synes, at skille sig ud fra helleristninger, der optræder i gravhøje eller på ældre tiders megalitgrave. De er ikke så åbenlyse i landskabet, men har dog været synlige fra vand og kan derfor også indikere et fokus på sejlads.

Helleristninger på gravhøje og helleristninger på ældre megalitgrave skal også opfattes forskelligt. Gravhøjenes helleristninger henvender sig til de døde og til et lukket landskab, hvorimod megaliternes helleristninger, der som oftest optræder på dækstenene (og derved har været synlige - også topografisk), kommunikerer til de levende i samfundet.

Derudover synes de fleste helleristninger i det Nordsjællandske materiale at have en tæt kontakt med de øvrige helleristningslokaliteter og andre 'samtidige' anlæg (indenfor bronzealder) i området. Selvom der er tydelige tendenser i placeringen i landskabet indenfor de anlæg helleristningerne optræder på, så synes de have en tæt kontakt med det samfund de indgår i. Enten i landskabsrum, der fremstår lukkede for omverdenen eller i markant markerede anlæg, der påkalder sig opmærksomhed langvejsfra og formodentligt har fungeret som markører i kommunikationslandskabet. Uanset viser analyserne, at helleristningerne har indgået i et kommunikativt fællesskab og har været en integreret del af samfundet.

6.3.3. Nordbornholm

I det udvalgte nærområde på Nordbornholm findes de helleristningsrige områder Hammersholm, Madsebakke, Brogård og Blåholt (fig.82).

Området omkring Nordbornholm er valgt, da registreringen her er nogenlunde opdateret, da jeg i forbindelse med besøget på Bornholms Museum, fik adgang til de museumssager, der endnu ikke var indtastet i DKC.

Det skal dog siges, at der siden besøget er fundet flere spændende helleristningsfund, både i Hammersholm og det øvrige Bornholm. Disse nyregistreringer nåede desværre ikke at komme med i specialets database. Det nordbornholmske område, er dog stadig det

bedste bud på det mest komplette billede af helleristningernes udbredelse i et lokalområde.

Landskabet i den nordlige del af Bornholm karakteriseres af et grundfjeldslandskab med mange sprækkedale, tætliggende små moser og små vandløb (Nielsen 1994: 30). Derfor er næsten alle de registrerede helleristninger i de udvalgte områder også indhugget i grundfjeld.

Pollenanalyser fra Almindingen viser samme tendenser, som i det øvrige Danmark. I yngre bronzealder ses en fremgang af mark og græsningsarealer og skovvæksten formindskes tilsvarende i samme periode (Nielsen 2005: 118).

Kystlinien på Bornholm er i dag nogenlunde den samme som i Bronzealderen (Kaul et al 2005: 48).

Desværre er der ikke i ubredt grad fundet spor af bronzealderbebyggelse i det helleristningsrige område ved Nordbornholm. Bopladsfund fra Bornholms bronzealder kendes kun i et begrænset omfang, men findes typisk i nærheden af de samtidige gravpladser og synes have en tilknytning til kysterne. Det formodes, at der eksisterede en omfattende, men spredt bebyggelse med en arealudnyttelse, der intensiveredes gennem bronzealderen (Nielsen 1994: 56f og 84ff). Flere andre steder på Bornholm ses dog spor efter bronzealderens agersystemer og de er bevaret i dag, da de befinder sig på marginale jorder, der ikke siden er anvendt til agerbrug (Nielsen 2005: 120).

De dyrkede afgrøder i yngre bronzealder domineres af byg, men der dyrkes også havre, spelt, hirse, rug, sæddodder og hør.

I de udvalgte områder ved Madsebakke, Hammersholm, Blåholt og Brogård er 49 relevante enkelte visibilitetsanalyser udvalgt. Helleristningerne ligger her så tæt, at det blev fundet unødvendigt at udføre enkelte visibilitetsanalyser på hver enkelt flade, da mange ville have det samme teoretiske udsyn. Alle helleristningerne i analysen befandt sig på grundfjeld.

Der er fokuseret på de figurative helleristninger (disse optræder dog også med skåltegn), men områder kun med skåltegnlokaliteter er også blevet undersøgt, for at se om der skulle være forskel på placering og udsyn mellem rene skåltegnlokaliteter og figurative lokaliteter. Overordnet fordeler helleristningerne i Nordbornholm i fire områder.

Hammersholm og Madsebakke lokaliteterne synes at markere overgange mellem gode og mindre velegnede dyrkningsjorder. Hammersholm er beliggende højt i landskabet og

markerer overgangen til de højere liggende dårligere jorde ved Slotslyngen og Madsebakkelokaliteterne synes markere overgangen til de kystnære klippeholdige jorder (Kaul 2005: 98).

Området omkring Knægten og Brogård ristningerne er præget af at være et udyrkbart klippeterræn, men lokaliteterne synes at ligge i en 'gryde' indenfor dette (Kaul 2005: 99). Området fra Storeløkkebakken til Blåholt ristningerne præges af brede bakker og sænkninger med god landbrugsjord, der løber fra kysten og ind i landet mod Kampeløkke Ådal, der ikke har været dyrkbar og bag hvilken der er højt klippeterræn (Kaul 2005: 99).

Madsebakkeområdet

Stakkebakken 13 (hellerist_id 255). Lokalteten har udsyn til Hammeren (id 187), samt næsten alle lokaliteter ved Madsebakke. En mindre del af Hammersholmområdet er også indenfor synsfeltet, samt udsigt til kyststrækningen mellem Tejn og Gudhjem. Langs kyststrækningen befinder der sig flere begravelse fra både ældre og yngre bronzealder, der er indenfor Stakkebakkens synsfelt.

Skålgrube lokaliteter beliggende mellem Stakkebakken og Madsebakke (hellerist_id 1221, 1602, 1603, 1604, 1605, 1606 og 1607). Fælles for lokaliteterne er at de har både udsigt til de figurative lokaliteter Stakkebakken 13 (hellerist_id 255) og Madsebakke (hellerist_id 188) og i øvrigt har udsyn til dele af det nordligere beliggende Hammersholm område.

Madsebakke (hellerist_id 188). Fra Madsebakke er der synlighed til mindre lukkede synsfelter i lokalitetens umiddelbare nærhed – bl.a. de ovennævnte skålgrubelokaliteter og de nærliggende figurative lokaliteter Stakkebakken 13 (hellerist_id 255) og hellerist_id 229. Derudover er der udsigt til Hammeren, dog ikke den figurative helleristningslokalitet (hellerist_id 187), men til flere begravelse fra yngre bronzealder. Fra Madsebakke er der *ikke* udsigt til kyststrækningen mellem Tejn og Gudhjem (se fig. 83 og fig.83a).

Storeløkkebakken (hellerist_id 185). Fra Storeløkkebakken er der udsigt til store dele af Hammersholm området (både figurative og skåltegnlokaliteter), men ikke til de figurative lokaliteter ved Stakkebakken og Madsebakke.

Derudover er der fra Storeløkkebakken udsigt til flere begravelse fra bronzealderen beliggende langs kysten mellem Tejn og Gudhjem, samt de figurative lokaliteter i Gudhjemsområdet Lensgård (hellerist_id 219) og Rodholmsgård 2 (hellerist_id 225).

Hammersholm området

I Hammersholm området er der udført 22 enkelte visibilitetsanalyser på figurative lokaliteter, der alle også optræder med skåltegn. To af visibilitetsanalyserne er udført på lokaliteter beliggende udenfor det centrale Hammersholm, nemlig Egeløkkegård (hellerist_id 238) beliggende syd for Hammersholm og Hammeren (hellerist_id 187) beliggende nord for Hammersholm.

Tendenserne for de enkelte visibilitetsanalyser, viser at Hammersholm lokaliteterne oftest har udsyn til dele af deres lokalområde indenfor Hammersholm (både til figurative og rene skålgrube lokaliteter), men aldrig hele området pga. det kuperede terræn. Cirka halvdelen har udsigt til Madsebakkeområdet og tre lokaliteter har kun fokus på de rene skåltegnslokaliteter beliggende mellem Stakkebakken og Madsebakke. Ligeledes har ligegodt halvdelen af de undersøgte lokaliteter udsyn mod syd til Brogård og Blåholt områderne. I mindre grad synes fokus at være rettet i nordlig mod Hammeren og i sydøstlig retning mod den figurative lokalitet Storeløkkebakken (hellerist_id 185).

Over halvdelen af de undersøgte Hammersholmlokaliteter har fokus mod kyststrækningen mellem Tejn og Gudhjem og også de figurative lokaliteter nær Gudhjem (hellerist_id 219 og 225). På denne kyststrækning findes som tidligere nævnt flere begravelser fra ældre og yngre bronzealder.

To yderligere figurative helleristningslokaliteter beliggende nord og syd for Hammersholm området blev undersøgt.

Hammeren (hellerist_id 187) beliggende nord for Hammersholm, har udsigt til den nordlige del af Hammersholm området, men ikke til Madsebakke området. Derudover har synsfeltet fokus på kyststrækningen mellem Tejn og Gudhjem.

Egeløkkegård (hellerist_id 238) beliggende syd for Hammersholm, henvender sit synsfelt mod syd og væk fra Hammersholm området. Derudover er kyststrækningen Tejn – Gudhjem ligeledes i fokus.

Brogård området

I Brogård området er der foretaget enkelte visibilitetsanalyser på 6 helleristningslokaliteter – heraf er to rene skåltegnslokaliteter. Tendenserne i analyserne peger på et fokus rettet ind mod landet og ofte koncentreret til Brogård og Blåholt lokaliteterne. Kun Knægten (hellerist_id 216) inddrager Hammersholm området i sit synsfelt. Denne lokalitet er i øvrigt interessant, da der er foretaget udgravninger omkring

helleristningen – se nedenstående afsnit. Skåltegnslokaliteterne (hellerist_id 249 og 1224) henvender sig udelukkende sydpå til Blåholt lokaliteterne.

Blåholt området

I Blåholt området er der udført enkelte visibilitetsanalyser på 5 lokaliteter – heraf en enkelt ren skåltegnslokalitet.

De deler alle de samme tendenser – med undtagelse af den lidt sydligere beliggende skåltegnslokalitet (hellerist_id 248). Fokus for synsretningen er tydelig styret i en N – S retning og synsfelterne inkluderer alle Hammersholm, Brogård og de fleste lokaliteter indenfor deres eget nærområde ved Blåholt (se fig. 84). Her skiller lokaliteten *Sjælegård* (hellerist_id 234) en anelse ud fra mængden, idet lokaliteten undgår de nærliggende Blåholt lokaliteter og kun har skåltegnslokaliteterne fra Brogård området indenfor sit synsfelt.

Interessant er det, at *alle* de figurative lokaliteter ved Blåholt undgår den sydligere beliggende skåltegnslokalitet (hellerist_id 248) og ligeledes har skåltegnslokaliteten et helt klart fokus rettet bort fra de figurative lokaliteter. Lokaliteten har kun et begrænset synsfelt i sydlig retning uden nogen andre helleristningsfelter i det og lukker helt af for de nordligere beliggende helleristningsfelter (se fig. 85).

Helleristningslokaliteterne ved Gudhjem

Flere af de undersøgte helleristningslokaliteter i Nordbornholm havde deres synsfelter rettet mod kyststrækningen mellem Tejn og Gudhjem og også de figurative lokaliteter Lensgård (hellerist_id 219) og Rodholmsgård (hellerist_id 225). Derfor blev det besluttet at se nærmere på disse lokaliteter og relatere dem til to nærliggende skålgrubelokaliteter (hellerist_id 221 og 1184), der netop ikke syntes at tiltrække sig megen opmærksomhed fra de nordligere helleristningsfelter.

Lensgård (hellerist_id 219) har et styret synsfelt mod Hammeren, Hammersholm området, Madsebakke og Storeløkkebakke lokaliteterne. I det hele taget er der udsigt til flere helleristningslokaliteter beliggende langs kysten – også helleristninger i gravhøje/røser samt fritstående stenblokke.

Derimod er fokus *ikke* rettet mod de tætliggende skåltegnslokaliteter (hellerist_id 221 og 1184) og heller ikke mod områderne Brogård og Blåholt.

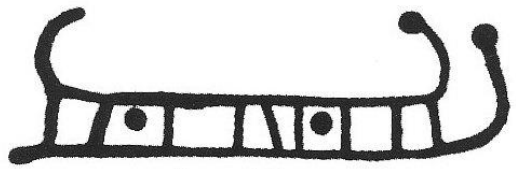
Rodholmsgård 2 (hellerist_id 225). Den anden figurative lokalitet tæt ved Gudhjem har også et udsyn der koncentrerer sig til kysten og minder om Lensgårds udsyn, men denne

gang også i østlig retning langs kysten mod Svaneke. Begge de nærliggende skålgrubelokaliteter er indenfor Rodholmmsgårds synsfelt, derimod undgår Lensgård at komme indenfor synsvidde. Rodholmmsgård har desuden et meget østligt fokus, der inddrager flere skåltegnlokaliteter – også i gravhøje/røser.

De to skåltegnlokaliteter (hellerist_id 221 og 1184) ser ud til at henvende sig til samme landskabsrum, der henvender *bort* fra de nordlige helleristningsfelter ved Hammersholm og Madsebakke området og har et udpræget østligt fokus. Ingen af de to skåltegnlokaliteter har Lensgård (hellerist_id 219) indenfor deres synsfelter, hvilket må siges at være markant, da Lensgård er en lokalitet, der tiltrækker stor opmærksomhed og også har et bredt udsyn. Disse skåltegnlokaliteter må altså have et andet fokus og muligvis fordre andre aktiviteter end de helleristninger, der findes ved Lensgård.

Det analyserede materiale viser klart at Bornholm skiller sig ud ved brugen af helleristninger, idet de fleste befinder sig på grundfjeld. Helleristningerne har befundet sig i åbne landskaber og der synes ikke være tegn på at de har forholdt sig skjult. Mange af helleristningerne befinder sig på overgangen til højere liggende landskaber – dette kendes også fra Norge og Sverige.

Skibsmotiverne, der næsten kun findes på Nordbornholm synes at indikere kommunikation og færdsel over havet – det være åndelige rejser såvel som handelsrejser. Udgravninger omkring flere Bornholmske lokaliteter indikerer spor efter forsamlinger og muligvis rituelle begivenheder, der har fundet sted omkring helleristningsfladerne. Dette ser jeg som udtryk for at helleristningerne har været en integreret del af det Nordbornholmske bronzealdersamfund og ritualerne eller ceremonierne har foregået på et højere socialt plan indenfor en hierarkisk samfundsorden.

Lensgård, hellerist_id 219 (Fra Kaul 2005c: 91).

7. Udgravede helleristninger

Endnu et aspekt i den kontekstuelle tilgang til helleristningerne, er udgravninger foretaget i forbindelse med helleristningsfladerne. Der er i det sidste årti udført flere udgravninger omkring helleristningsfelter og disse lokaliteter vil være udgangspunktet for at forsøge at forstå hvilke aktiviteter og handlinger, der har fundet sted ved og omkring helleristningerne. Udgravninger fra hele Skandinavien og få fra Europa vil blive inddraget og sammenholdt for at se om der skulle optræde ligheder og/eller forskelle. Der er ingen tvivl om, at man indenfor den skandinaviske bronzealder må påregne regionale forskelle i betydningen og brugen af helleristninger, men materialet påviser også store ligheder, både indenfor motivvalg og ikke mindst i sporene efter de aktiviteter, der har været knyttet til helleristningslokaliteterne. Se oversigtskort (figur 86) over de udgravede helleristningslokaliteter.

7.1. Danmark

I Danmark er der næsten udelukkende tale om udgravninger foretaget på Bornholm, dog inddrages kultanlægget ved Sandagergård også i dette afsnit, da en nødudgravning afslørede helleristninger relateret til en struktur af kultisk karakter. Udgravningerne har produceret flere spændende resultater, der ikke mindst vidner om en høj grad af stedkontinuitet i forbindelse med helleristningsfelterne.

7.1.1 Sandagergård

Kulthuset ved Sandagergård blev fundet i 1985 nær Kyndby i Hornsherred. Bygningen bestod af en rektangulær 'ramme' af to stenrækker i nord – sydlig retning med indre dimensioner på 16 x 4.5m. Der kan ikke påvises tagkonstruktionsdetaljer i strukturen, men der formodes at der er tale om en form for bygning (Kaul 1987: 32).

Fire flade håndtegnsten blev fundet 3m fra sydenden af strukturen (hellerist_id 71-74). Tre af stenene lå fladt ned, den fjerde nærmest oprejst. Håndtegnstenene lå i samme dybde som stenrammen og omgivet af samme mørke fyld som blev fundet i bygningen. Ca. 2.5m vest for håndtegnstenene fandtes en oprejst bautasten. I alt tre store bautasten blev fundet i sydenden af anlægget.

Alt daterende materiale peger på bronzealderens periode IV og anlæggets karakter peger på et kultisk kompleks. I de øvre lag af anlægget fandtes senere grave fra før romersk jernalder.

Cirka 100-200m fra Sandagergård er der fundet en boplads/ bebyggelse fra yngre bronzealder. (Kaul 1987: 32-51).

7.1.2. Madsebakke

Ved fladeudgravningen ved den kendte lokalitet Madsebakke på Bornholm (hellerist_id 188), blev det klart, at der foran helleristingsklippen fandtes udbredte kulturlag fra neolitikum til jernalder (Sørensen 2006). Flere spændende aktiviteter kunne knyttes til helleristningernes brugstid.

Nær klippen fandtes flere kogegrubelignende anlæg med nedlagt knoglemateriale fra større sammenhængende dele af slagtede dyr. Gruberne formodes være fra yngre bronzealder ud fra fragmentariske keramikfund.

Derudover fandtes spor efter et hegn eller palisade langs med klippen. I den vestlige del af hegnsforløbet umiddelbart foran klippen, ser der ud til at have været en indgang, markeret af en stor sten.

Udgravninger på selve klippen bidrog også med spændende iagttagelser. På klippen fandtes en stenlægning, der var anlagt på et hyldefremspring på klippen. Mellem stenene fandtes rester af lerklining, som må stamme fra en tilhørende bygning på samme sted eller et sted i nærheden. Disse anlægsspor formodes at tilhøre bronzealderen, da de forsejler tidligere spor fra neolitikum.

Under stenlægningen fandtes flere flintafslag og keramikskår dateret til senneolitikum. Under disse mod bunden af klippen fandtes aflejret undergrundsler, hvori sporene efter to stolpehuller fremstod tydeligt. Et af stolpehullerne indeholdt keramik fra tidligeolitikum. Stolpehullerne formodes være en del af en simpel konstruktion, der har udnyttet hulningen i klippen.

Fra neolitikum fandtes også spor efter flere gruber foran klippefladen, som det var tilfældet med gruberne fra bronzealder. (Sørensen 2006: 64-73 samt netrapporter – se link til Bornholms Museum under websider i litteraturlisten).

Der var også spor efter aktiviteter i jernalderen. I den senere del af jernalderen (200 e.Kr. – 600 e.Kr), fandt man rester af brandgrave på toppen af klippen og en enkelt velbevaret brandgrav, der syntes være gravet ned i en sprække i klippen. Desuden har man ved

Madsebakke fundet spor efter et mindre treskibet langhus fra jernalder, der lå enligt placeret tæt ved det sydvestlige hjørne af klippen og derfor formodes at have haft en eller anden form for relation til helleristningerne.

Madsebakke har altså haft betydning som sted længe før helleristningerne blev indhugget i yngre bronzealder og også for eftertiden. Udgravningerne har løftet sløret for nogle af de aktiviteter, der har fundet sted i forbindelse med helleristningsklippen. Man har lavet mad i kogegruber – muligvis i en rituel henseende, hvad de artikulerede dyreknogler antyder, men muligheden for almindelige samlinger, hvor festmåltider er blevet indtaget, skal bestemt ikke udelukkes. Derudover er sporene efter et hegnsforløb interessant. Er dette et anlæg, der skulle hindre adgang til klippen? Hegnet omkring klippen kan opfattes som udtryk for restriktivitet omkring helleristningsfladen. Måske ikke alle har haft adgang alle tider af året, eller har det været for at beskytte klippen, så dyr og andre ikke skulle trampe hen over den hellige grund?

Stenlægningen på selve klippefladen med tilhørende lerklining er også interessant. Ser vi her resterne af et mindre kulthus til ceremonielle aktiviteter? Og er stenlægningen udtryk for en platform for tilskuere eller udøvere i forbindelse med aktiviteter omkring klippen?

7.1.3. Rønne Plantage

En mulig stenlægning konstateredes under en jordfast sten med skåltegn i Rønne Plantage (stenen desværre ikke erkendt i materialet på materialeindsamlingstidspunkt). Det er dog svært at sige om stenene har direkte forbindelse til helleristningsstenen eller om der er tale om henkastede marksten til et allerede eksisterende skel i bronzealderen (Kaul 2006a: 30).

7.1.4. Lille Strandbygård

Ved den jordfaste sten Lille Strandbygård der optræder med figurative motiver og skåltegn (hellerist_id 190), fandtes ved udgravning levn efter to huse typologisk dateret til ældre germansk jernalder (Kaul 2006a: 35; Sørensen 2006: 72). Det ene hus har været placeret sådan, at helleristningsstenen har været placeret lige foran indgangen og man må derfor formode at man i jernalderen har kendt til de tidligere ristninger. Ingen andre levn efter aktiviteter i forhistorien blev fundet i forbindelser med udgravningen nær stenen.

(link til netrapport: <http://www.bornholmsmuseer.dk/ranebornholm/shf7.htm>).

7.1.5. Stakkebakken (Sandvig I)

I 2006 blev der foretaget en arkæologisk undersøgelse ved Stakkebakken/ Sandvig I (hellerist_id 255). Klippen optræder med flere figurative motiver og skåltegn og øverst på klippen fandtes en aflang fordybning, opfyldt med jord, der skulle vise sig at være interessant. Fylden var af blandet karakter, nogle steder var der tale om moderne vegetationslag og forstyrrede områder, men i et mindre område på ca. 4 x 3m fandtes uforstyrrede forhistoriske lag (Kaul 2006b: 52). I dette lag fandtes flere mindre sten, flintafslag, keramik og trækulsstykker. To flintafslag stammede fra slebne flintøkser fra tidlig – eller mellemneolitikum og en enkelt afslag stammede fra en sleben økse fra senneolitikum.

Keramikken var for størstedelen fragmentarisk og ukarakteristisk, men to randskår kunne dateres til senneolitikum (hvor muligheden for ældste bronzealder ikke kan udelukkes).

Nedenfor klippen, blev der åbnet et lille prøvehul, hvor der blev påvist menneskelig aktivitet i form af brændte sten og trækul.

Der er altså ved Stakkebakken, ligesom ved Madsebakke, tegn på tidligere aktiviteter i området omkring og på klippen, der senere skulle blive anvendt til helleristninger i bronzealderen. Betydningen af *stedet*, synes derfor allerede at have været til stede i tidligneolitikum (Kaul 2006b: 50-53).

7.1.6. Stakkevænget

Ved Stakkevænget (hellerist_id 1221) blev der i 2006 foretaget en mindre undersøgelse af klippen. Klippefladen med skålgruber er beliggende mellem Stakkebakken og Madsebakke, (Kaul 2006b: 53). I de mindre fordybninger i klippen fandtes mindre stykker, trækul, flintafslag og keramikskår. Keramikken var beklasket, hvilket indikerer en datering til yngre bronzealder. I nærheden af klippen fandtes også en kogebrube. Der er dog ikke nok materiale ved denne lokalitet, der optræder i så sikker en fundkontekst, at man kan komme med gisninger om aktiviteter knyttet til en særlig periode i forhistorien.

7.1.7. Knægten

Ved Knægten (hellerist_id 216), en klippeflade med tre skibsmotiver på Nordbornholm, blev der i 2003 foretaget en arkæologisk undersøgelse. Området omkring klippen,

afslørede kun et meget tyndt bevaret kulturlag indeholdende små flintafslag og keramikskår, som de eneste tegn på aktiviteter i forhistorien. Keramikken synes dog at kunne henføres til yngre bronzealder (Kaul 2006b: 54-55).

7.1.8. Lensgård/ Lensklint

Ved Lensgård (hellerist_id 219), en klippeflade med skibe og skåltegn, blev der i 2003 foretaget en mindre prøvegravning. Prøvegravningen afslørede spor efter menneskelig aktivitet i form af keramik og sten, der så ud som de var placeret ved klippen. Keramikken anslås til en datering fra neolitikum og bronzealder (Kaul 2006b: 57).

7.1.9. Vasagård

Den store klippeblok Vasagård (hellerist_id 1450) optræder med skåltegn og en enkelt fure. Her blev i 2004 og 2005 foretaget arkæologiske undersøgelser, der afslørede to stenlægninger, der førte op til stenblokken. I den nederste stenlægning fandtes fund dateret til mellemneolitikum. Stenen har altså været betydningsfuld på dette tidspunkt og man kan derfor ikke udelukke at skåltegnene stammer helt tilbage til mellemneolitikum. Topografisk afgrænser stenen en lavning med vandløb fra den opstigende bakke og i nærområdet findes i øvrigt et sarupanlæg ved Vasagård, der kan have eksisteret samtidigt med stenen (Kaul 2006b:58)

7.1.10. Fandens Keglebane

Ved den jordfaste skåltegns-stenblok 'Fandens Keglebane' (hellerist_id 1143), blev der i 2004 udført en mindre arkæologisk undersøgelse. Der blev fundet spor efter en rektangulær omkransende grøft og i grøften fandtes en keramikskår fra ældre romersk jernalder. Keramikken kunne dog senere være havnet i grøften, så nogen sikker datering på anlægget kendes ikke. Indenfor grøftens område fandtes flere nævestore sten, der dog fremstod omrodede. Det er dog ikke umuligt at forestille sig, at de skulle repræsentere en form for stenlægning omkring skåltegnsstenen. (Kaul 2006b: 60).

7.2. Sverige

I Sverige er der foretaget flere udgravninger i forbindelse med Tanumsprojektet, hvis formål var at generere viden om bronzealderens landskab, bebyggelse og kosmologi. Herunder knytter aktiviteterne omkring helleristningsfelterne sig. De svenske lokaliteter kan ses på oversigtskortet figur 86 og figur 86a viser et mere detaljeret kort af Bohuslänområdet.

7.2.1. Slagsta, Södermanland

I 1971 blev der foretaget en mindre arkæologisk undersøgelse i forbindelse med helleristningsklippen ved Slagsta. Af motiver fandtes på klippen skibe, heste og skåltegn. Udgravningen afslørede kvartsafslag, lerklining og keramikskår. Nær klippen løber en kvartsåre, hvorfra afslagene kan være hugget. (Kaul 2006a: 30)

7.2.2. Släbroparken, Södermanland

Ved et helleristningsfelt med 'rammelignende' figurer i Släbroparken, Oppeby, i Nyköping blev der i 1980'erne foretaget en mindre arkæologisk udgravning. Udgravningen afslørede en ildskørnet stenpakning, hvori der fandtes knusesten, kvartsstykker, keramik og brændte ben. Det antages af fundene afspejler, de rituelle aktiviteter, der har fundet sted ved klippen (Kaul 2006a: 30).

7.2.3. Tjörn (flere lokaliteter), Bohuslän

I en fordybning i en klippeflade med skålgruber fandtes spor efter lerklining. På en anden lokalitet fandtes ligeledes spor efter lerklining og flintafslag samt brændt flint (Kaul 2006a: 32).

7.2.4. Kalleby, Tanum, Bohuslän

På lokaliteten ved Kalleby fandtes ved en mindre undersøgelse spor efter flint, brændt ler og keramikskår (Kaul 2006a: 32).

7.2.5. Raä 446: 2 og Raä 446: 3, Tossene Sogn, Bohuslän

Ved felterne Raä 446: 2 og Raä 446: 3 blev der i forbindelse med Tanumprojektet udført arkæologiske undersøgelser.

Helleristningsfladerne består af figurative motiver (Raä 446: 2) samt render og skåltegn (Raä 446: 3). Udgravningerne afslørede stenpakninger omkring helleristningsfelterne, der formodes være anlagt i yngre bronzealder og senere er udbygget. Gennem før romersk

jernalder fyldtes sprækkerne i klippen med keramik, brændt ler og flint. Der blev i forbindelse med udgravningen fundet mange brændte lerkugler på lokaliteten.

Ved lokaliteten Rää 446, ser man altså tydelig spor efter menneskelig aktivitet og eventuel rituel adfærd i gennem mange århundreder. Både i forbindelse med helleristningernes opståen, men også langt senere hvor man er holdt med at indhugge ristninger bevarer stedet sin betydning. (Bengtsson 2005: 6ff).

7.2.6. Raä 232 Tanum Sogn, Bohuslän

I 2002 blev der foretaget en mindre arkæologisk undersøgelse i forbindelse med helleristningsfeltet Raä 232 i Tanum, der med sine skibsmotiver typologisk dateres til ældre bronzealder (Bengtsson & Gustafsson 2005: 99).

Undersøgelserne påviste en stenlægning, der følger klippen rundt og ender i en naturlig samling sten. Stenlægningen formodes være samtidig med helleristningerne. Derudover fandtes der i fylden ved stenpakningen en mindre fladehugget pilespid, der typologiske kan være fra ældre bronzealder, men muligvis også af senneolitisk oprindelse. (Bengtsson & Gustafsson 2005: 100).

7.2.7. Raä 336, Tanum Sogn, Bohuslän

Ved helleristningsfeltet Raä blev der i 2002 foretaget en mindre undersøgelse omkring billedfladen, der afslørede et anlæg af ildstedslignende/ koge grubelignende karakter, med mange skørbrændte sten og trækul. Ildstedet var anlagt 2 m fra bjergfoden og en c^{14} datering fra trækul fra ildstedet gav dateringen 900-790 BC, man kan derfor formode at anlægget har fungeret samtidigt med helleristningerne (Gustafsson 2005: 105).

7.2.8. Raä 897, Tanum Sogn, Bohuslän

Undersøgelserne ved helleristningsfeltet Raä 897 fandt sted i 1999 og 2000. Udgravningerne afslørede en stenlægning, men det var svært at afgøre om den var naturlig skabt. Der blev fundet keramik og enkelte brændte ben mellem stenene, der dog ikke kunne udlede nogen sikker datering. Under stenlægning blev der fundet rester af et ildsted og det formodes, at ildstedet og den senere stenlægningen har fungeret sammen med helleristningerne (Bengtsson & Åberg 2005:117-119).

7.2.9. Raä 1371 Oppen, Tanum Sogn, Bohuslän

Ved helleristningsfelterne i Oppen blev der udført arkæologiske undersøgelser i 1998. Omkring ristningsflader, der indeholder motiver som skibe, fodtegn, skålgruber og endelig fem ryttere til hest. Ryttermotivet placerer ud fra typologiske dateringer ristningen i yngre del af bronzealder og før romersk jernalder (Bengtsson 2004: 110).

Udgravningerne afslørede en tæt pakket stenlægning, der var anlagt tæt op af bjerget og cirka 1 meter ud og c^{14} dateringer fra denne antyder en datering til før romersk jernalder. I stenlægningen fandtes derudover flintafslag, brændt ler, keramik og ildskørnede sten. Noget af flinten kunne sammensættes og påvises være slået på stedet af en kerne. Flinten var dog af så dårlig kvalitet af man ikke har kunnet anvende den til redskaber og derfor foreslås det, at flinthugningen må have en rituel karakter, der sættes i forbindelse med helleristningerne. (Bengtsson; Jönsson & Viklund 2005: 112).

7.2.10. Raä 6 – 10, Foss Sogn, Bohuslän

Området omkring helleristningsfelterne Raä 6 – 10 blev i 2004 undersøgt for tegn på forhistorisk aktivitet. De fem paneler er alle med motiver af den sydsandinaviske tradition og viser bl.a mennesker, skibe, fodteg, cirkelmotiver og skåltegn.

Undersøgelserne påviste flere stenpakninger og stenlægninger omkring klippen. Omkring klippefladerne fandtes også flere steder affarvninger efter sod og afbrænding, men c^{14} dateringer fra disse viste en datering til 1800tallet. Sprækker i selve klippefladerne blev også undersøgt og heri fandtes mod bunden stenpakninger og iøvrigt flintafslag, kvartsit og kvarts. (Strid 2005: 85ff)

7.2.11. Raä 650, Askum Sogn, Bohuslän

Ved udgravningen af helleristningsfeltet Raä 650 fremkom resterne af en stenlægning/samling, der formodes være en del af en skærvstenshøj. Under udgravningen fremkom også flintafslag, kvartsafslag, keramik, brændt ler og to slibestene. Ingen af hvilke besad daterende karakteristika. Det formode at skærvstenshøjen har stået i forbindelse med skålgrubefeltet og at de fundne genstande udgør levn efter rituelle deponeringer (Bengtsson & Nordell 2005:128).

7.2.12. Svarteborg 116, Bohuslän

Ved lokaliteten Svarteborg i Bohuslän findes en klippeflade med flere skibsbilleder og skåltegn. I forbindelse med klippen synes der at være spor efter en slags platform bygget af organisk materiale og c^{14} dateringer fra denne lander midt i før romersk jernalder, hvilket ikke helt usandsynligt i forhold til helleristningernes brugstid. Efter platformskonstruktionen er bygget (hvor længe efter vides ikke) bliver størstedelen af klippen og motiverne dækket til med stenpakning af nærmest røselignende karakter.

Få meter fra stenpakningen fandtes rester af et hus c^{14} dateret til den sene del af før romersk jernalder. Ildsteder og et par gruber med keramikskår synes tilknyttet konstruktionen. Huset var dog placeret på fugtig jord og stolpehullerne viste spor efter udskridning, der tydede på husets kollaps. Det er ikke til at sige om hvad husets funktion har været, ej heller om det skal ses i relation til helleristningerne og stenpakningen omkring dem (Kaul 2006a: 35ff).

7.2.13. Torp, Skredsvik, Bohuslän

Udgravninger omkring klippefladen ved Torp blev foretaget i midt halvfemserne. Udgravningerne resulterede i spor efter forskellige former for stenredskaber og sten afslag foran klippefladerne og fundet af et enkelt ildsted/ bålgrube. Det har umiddelbart ikke været muligt at få dateringer fra de arkæologiske kontekster, men anlæggene ser ud til at være samtidige med helleristningerne og disse placeres typologisk midt i bronzealderen (Bertilsson, U & Bertilsson C. 2006: 74ff).

7.3. Norge

Flere udgravninger er fundet sted ved helleristningslokaliteter i Norge, de fleste i syd og vestlandet, men også enkelte i det nordlige Trøndelag. Oversigt over de gennemgåede norske lokaliteter kan ses på figur 86.

7.3.1. Ausevik

Lokaliteten Ausevik er beliggende langs Norges vestkyst. Stedet er interessant, da der er tegn på et møde mellem de traditionelt kaldede nordlige 'jagtristninger' og de sydlige 'jordbrugsristninger'. Det er dog heftig debat om, nogle mener at ristninger skal placeres til overgangen mellem senneolitikum og mellemneolitikum, mens andre mener de er ældre (Løvdøen 2006: 10 ff.).

Helleristningsfeltet er placeret nær nuværende grænsningsland med udsigt over fjorden og bjergtoppe (Bertilsson 2004: 15). I området er fundet lang med mange trækulsrester og en hammersten. Der er dog så mange usikkerheder omkring trækulsdateringerne, at de ikke kan løse opgaven med dateringen af aktiviteterne og helleristningernes alder (Lørdøen 2006).

7.3.2. Berge, Hordaland

Helleristningsfeltet ved Berge optræder med koncentriske cirkler og andre geometriske motiver. Umiddelbart henføres motiverne til den agrare tradition og dateres derfor til bronzealderen. Ved udgravninger fandtes spor efter flere på hinanden følgende ildsteder, tæt ved strandbredden. Dateringer herfra pegede på en aktivitet omkring før romersk jernalder og ildstederne menes have en funktion da helleristningerne blev lavet eller i tiden derefter, hvor pladsen med brugt i forbindelse med helleristningerne (Lørdøen 2006: 13 ff.)

7.3.3. Hornes, Østfold

Ved helleristningsfeltet med skibe i Hornes blev der ved arkæologiske undersøgelser fundet et stenforløb, der dannede et mindre gærde, der netop indrammede det område hvor helleristningerne findes på klippen. Indenfor dette gærde, fandtes mange ildskørnede sten, flintafslag, keramikskår og brændte knogler. Den fundne keramik indenfor gærdet dateres til yngre bronzealder og anlægget regnes derfor for samtidigt med helleristningernes brugstid. Selve klippen var nederst også påvirket af ild og man må altså forestille sig, at der har brændt bål for foden af klippen, måske for at oplyse klippen og ilden har været holdt indenfor dette stengærde. Det er også blevet foreslået at ilden kan have været tændt for at varme klippen op og man derved kunne skabe damp ved at kaste vand på klippen – alt sammen som dele af ceremonier tilhørende helleristningernes brug. (Kaul 2006a: 30; Johansen 1979).

7.3.4. Bjørnstad, Østfold

Bjørnstad feltet i Østfold består af tre skibsbilleder. Her har man ved arkæologiske undersøgelser fundet spor efter flere stenlægninger i forbindelse med klippen. Stenlægningerne synes at forholde sig til motiverne på klippen, således at man antager at de har en funktion samtidigt med helleristningers brug. Der er dog ikke fundet nogen daterende fund i forbindelse med stenlægningerne (Kaul 2006a: 31).

7.3.5. Benan II, Trøndelag

Helleristningsfeltet Benan II er beliggende i Nord Trøndelag i den mellemste del af Norge. Panelet ved Benan II optræder med figurative motiver i form af skibe, heste, antropomorfe figurer, fodtegn, cirkler, spiraler og skåltegn og dateres typologisk derfor til omkring bronzealder.

Udgravninger omkring klippen afslørede en stenlægning/ pakning ved den vestlige side af klippen, der muligvis har udfyldt en naturlig lavning. Desuden fandtes stolpehuller fra mindst to strukturer og flere kogegruber med mulig tilknytning til klippefladen.

I de mange furer i selve klippen fandtes flere ildskørnede sten, trækul og mindre kvartsstykker.

Der er altså ved Benan II også tegn på menneskelig aktivitet og kontinuitet. Aktiviteterne knytter sig ild, som er set ved mange andre helleristningslokaliteter. (Lindgaard 2006: 86ff).

7.4. Tyskland

7.4.1. Mulsum, Niedersachsen

Ved en jordfast skåltegnsten ved Mulsum i Niedersachsen (se fig. 86) blev der ved arkæologiske undersøgelser fundet spor efter ild rundt omkring skåltegnstenen. Jorden var blevet afgravet omkring stenen og herefter var en ring af ild blevet tændt og ilden har været så kraftig, at selve stenen blev ildpåvirket. Den dannede grube omkring stenen indeholdt flintafslag og keramikskår. Keramikken kunne ikke umiddelbart dateres, men vurderingen falder på neolitikum eller bronzealder. Hvornår skåltegnene blev til, er det svært sige, men de formodede rituelle aktiviteter vedrørende bål-tændingen, kan have fundet sted i bronzealder eller før romersk jernalder. I øvrigt synes der ved stenen at have fundet aktiviteter sted siden neolitikum. (Kaul 2006a: 41).

7.5. Italien

I de norditalienske alper løber den 75 km lange dal – Val Camonica (se fig. 86). Her er registreret over 300.000 helleristninger produceret i en periode på over 10.000 år (Anati 2008).

Flere lokaliteter er udgravede og har givet vidnesbyrd om aktiviteter i forbindelse med helleristningerne og påvist en længere stedkontinuitet på pladserne.

7.5.1. Ossimo-Pat, Val Camonica

Undersøgelser omkring nogle større bautasten og en jordfast sten med helleristninger ved Ossimo Pat i Val Camonica, afslørede spor efter menneskelige aktiviteter i form af ildafbrænding og gruber med trækul. Helleristningsstenen dateres til 2500 f. Kr. da den optræder med motivet af en kobberdolk. Bautastene optræder med solsymboler, men ingen dateret er nævnt. Ildafbrændningen ser ud til at være foregået i tiden omkring helleristningernes oprindelige brugstid, men er derefter ophørt og gruberne er siltet til. Senere er ildafbrændningen dog genoptaget i perioden omkring før romersk jernalder og ved disse afbrændinger har man også fundet spor af keramik. Det er interessant, at en tradition omhandlende ild er ophørt over en lang periode og derefter genoptaget præcis samme sted mange århundreder senere. Betydningen af *sted* og eventuelle mundtlige traditioner, kan i dette tilfælde heller ikke ignoreres (Kaul 2006a: 41).

7.5.2. Luine, Val Camonica

Mindre udgravninger ved helleristningsfeltet Luine har afsløret rester af en stenmur og en platform, hvori der også blev fundet keramik fra bronzealderen. (Kaul 2006a: 41).

7.5.3. Foppe di Nadro, Val Camonica

Ved helleristningsfeltet Foppe di Nadro ligeledes i Val Camonica, blev der fundet rester af en stenbygget indhegnet tæt på et kildevæld (Kaul 2006a: 41).

7.5.4. Massi di Cemmo, Val Camonica

Ved helleristningsfeltet Massi di Cemmo nær Capo di Ponte i Val Camonica har udgravninger vist langvarigt og kontinuerligt brug af et område tilknyttet helleristningerne. Her blev bl.a. fundet rester af et rundet stenbygget murforløb, der sammen med bautasten (ligeledes med ristninger) indrammede og afgrænsede området nær helleristningerne. På klippefladen sås afbildninger af bukke, okser og dolke af en typer, der typologisk dateres til 2500 f.Kr. Fundene omkring og ved stenmuren påviser dog en aktivitet helt op til senromersk tid og endog middelalderlig aktivitet er påvist. Erindringen om et helligt sted må altså have eksisteret i folks bevidsthed, siden man igen og igen er vendt tilbage til samme helligdom gennem årtusinder. (Kaul 2006a: 41ff.).

Hyllingbjerg, hellerist_id 87 (Fra Kaul 1998: 94).

8. Diskussion

Det der især kendetegner den skandinaviske bronzealder er den store billedrigdom, hvorved man gennem figurer og symboler har udtrykt sin verdensopfattelse. (Kaul et al 2005: 46).

Helleristningerne er fascinerende, idet de i bronzealderens skriftløse samfund udtrykker menneskenes holdninger til livet og verden. Det er specielt at få et indblik i de forhistoriske menneskers *egen* opfattelse af den verden og verdensorden, som de *selv* levede i (Chippindale & Nash 2004: 1). Det er også derfor, at det er så spændende at arbejde med helleristninger. Dog er det svært for os i dag at læse disse symboler og få mening ud af dem, men ved at se nærmere på bronzealderens samfund og forstå helleristningernes rolle deri, kan vi måske begynde at tolke og derved forstå helleristningernes betydning.

8.1. Motiv og kontekst

Af motiver i Danmark er skåltegnet udtalt det mest hyppigste og det optræder på tværs af mange kontekster. Derfor må man antage, at skåltegnet har indgået som en naturlig del i mange af bronzealderens sociale og religiøse gøremål.

Skålgrubernes nære fysiske forbindelse med grave og gravfelter tyder på, at der er en forbindelse mellem disse fænomener. Det virker sandsynligt, at mange skåltegn blev hugget i forbindelse med en gravlæggelse og anvendt til gravsten (Hygen og Bengtsson 1999: 127). Derudover er det også det motiv, der hyppigst findes på de fritstående sten. Sandsynligvis har skåltegnet også repræsenteret den cykliske tankegang og repræsenteret frugtbarhed og genfødsel.

Det er dog umuligt at komme med en entydig forklaring på hvad skåltegnet skulle betyde. Derimod har betydningen kunne variere alt efter hvilken kontekst og hvilke andre figurer skåltegnet optræder sammen med (Jensen 2004: 54).

Skibene har en klar tilknytning til Bornholm, men ses i materialet kun dateret til yngre bronzealder. Færre skibe optræder i det øvrige DK og her oftest dateret til ældre bronzealder. Skibene findes især på fritstående sten/ klippeflader eller i gravkontekst

(både megalitgrave og gravhøje). Skibene har en klar tilknytning til sejlbare vande og dette er ikke en tilfældighed. Skibet ses som symbol for kontakter og færdsel over havene til Norge, Sverige og fjernere himmelstrøg, men skibene indeholder også mening, der relaterer til døden og bronzealderens kosmologi (Kaul 1998: 80 – 84).

De geometriske figurer optræder ofte i gravkontekst og hvor det har været muligt at datere, viser der sig en tilknytning til ældre bronzealder eller bronzealder generelt. De geometriske figurer er af sådan simpel karakter, at det er umuligt at sige noget generelt om motivernes betydning. De *har* dog haft betydning idet de så ofte optræder i kombination med andre helleristninger fra bronzealderen. De har altså, ligesom skålgruberne, spillet en vigtig rolle i bronzealdermenneskenes måde at kommunikere til omverdenen og til de højere magter.

Hjulkors optræder i størst antal i det øvrige DK og her med en tilknytning til anlæg med en datering indenfor den ældre del af bronzealderen eller bronzealderen generelt. De optræder i mange forskellige sammenhænge: på fritstående sten/klipper, i gravkontekster og i bopladskontekster. Det tyder altså på, at hjulkorstet, ligesom skåltegnet, har været et almindeligt kendt og anvendt symbol i flere sammenhænge.

Hjulkorstet tolkes ofte som et symbol på solen, men ligesom det var tilfældet med skålgruberne kan især et meget simpelt symbol besidde flere meninger og betydninger alt efter kontekst (Kaul 2005b: 58). Det anses for sandsynligt, at hjulkorstet skal ses i lyset af en kosmologi, der kredser omkring solens rejse og livets cykliske gang. De fire 'eger' i hjulet kan dermed repræsentere fire årstider og disse må have haft stor betydning for bronzealdermennesket idet årets gang har påvirket hvordan mennesket har indrettet deres liv og udført deres arbejdsopgaver.

Håndtegnsmotivet findes klart koncentreret på Sjælland. De optræder i gravkontekst eller i kultanalæg og har derfor en klar tilknytning til den religiøse sfære af bronzealderen og det synes rimeligt at antage, at de er tilhørende dødekulten. Håndtegnet kan ses som markering af tabu eller som beskytter af den svære overgang mellem levende og død. Håndtegnet kan også ses som beskytter af de levende, der passer på, at de dødes ånder bliver hvor de skal (Kaul 2004: 108). Håndtegnet kendes også fra indersiden af enkelte bronzefibulea og synes her at skulle tolkes i lyset af den beskyttende hånd (Jensen 2002: 446). Det synes plausibelt at håndtegnet kan indeholde flere betydninger, men den

beskyttende rolle i form at 'nogen holde hånden over en' synes at være et rimeligt udgangspunkt.

Fodtegn optræder i hele Danmark og et almindeligt kendt motiv, der hverken forekommer særligt hyppigt eller særligt sjældent. Fodtegnene optræder i det danske materiale på fritstående stenblokke, grundfjeld, dysser, jættestuer, gravhøje og i en stenlægning.

Fodtegn optræder i flere former. Der kan være tale om en nøgen fod eller en fod med sål på. I specialet er der derudover oprettet en kategori for uspecificerede fodtegn i de tilfælde, det ikke var nævnt i rapporterne og hvor det ikke var muligt ved selvsyn at kunne placere dem i den rigtige kategori. Der har ikke i materialet kunnet udledes separate betydninger for fødder med og uden såler.

Fodtegnene tolkes oftest som repræsentationer af guder eller guddomelige kræfter. Det er foreslået, at det kan have været tabubelagt af afbilde guder og man derfor har symboliseret dem i form af fødder. Der er dog også felter som Järrestad i Skåne, hvor små og store fodspor optræder ved siden af hinanden, hvor man får det klare indtryk at det er virkelige menneskelige fødder, der er afbildet (Kaul 2005b: 63).

Fodsporene synes altså indholde flere meninger, men det regnes ikke for utænkeligt at de har repræsenteret færdsel og rejse, symbolsk såvel som fysisk.

Antropomorfe figurer findes i et mindre antal i Danmark generelt, men indenfor Danmark er der registreret dobbelt så mange antropomorfe figurer i det øvrige Dk som på Bornholm. De optræder på fritstående sten/klipper, i gravkontekster (både megalitgrave og gravhøje) og i en grube fra YBA/FRJ. Det kan være svært at sige noget præcist rent dateringsmæssigt, men set i sammenhæng med de øvrige motivtyper de optræder sammen med, hører de antropomorfe figurer nok ikke til den tidligste del af bronzealderen.

Det er omdiskuteret hvad de antropomorfe figurer egentlig repræsenterer. Nogen mener de skal ses som afbildninger af guder, mens Flemming Kaul ser dem som afbildninger af kulthandlinger, der har fundet sted ved helleristningerne (Kaul 2005b: 67).

Ofte optræder de afbildede mandsfigurer meget potente. Andre gange er figureernes hænder fremstillet unaturligt store, så der synes at være flere fortolkningsmuligheder alt efter hvilken kontekst de antropomorfe figurer optræder i. De afbildede processioner af kutteklæde figurer, der findes i Kivikgraven, synes at repræsentere en eller anden form for ceremoni, der vel kunne have foregået i forbindelse med gravlæggelsen. Figurene med de store hænder synes at repræsentere en beskyttende magt/ guddom og

mandsfigurerne med rejst fallos synes at skulle ses i lyset af frugtbarhedsdyrkelse. Det er altså tydeligt at de antropomorfe figurer ikke besidder en entydig betydning, men har indeholdt mange betydningsfulde budskaber.

Dyremotiver optræder i kontekster både fra den ældre og yngre del af bronzealderen og findes i gravkontekst (både megalitgrave og gravhøje), på fritstående sten, i grube og i kultanlæg. Dyremotiverne er ikke de oftest afbildede blandt de danske helleristninger, men i det øvrige Skandinavien optræder de hyppigt. Okser ses i forbindelse med pløjsescener og heste i forbindelse med vogne eller direkte tilknyttet solen, som dens hjælper over himlen.

Dyremotiverne indgår altså som en integreret del af bronzealderens mytologi og i Danmark optræder de i stort antal på bronzegenstandene og illustrerer grundtanken i bronzealderens kosmologi, nemlig soldyrkelsen (Kaul 1998 og 2004).

De danske motivtyper indgår i det sydiskandinaviske fællesskab, som Kalle Sognes kalder den sydlige tradition. På trods af den store lighed er det tydeligt, at motiverne har indeholdt forskellige meninger, da et og samme materielle udtryk kan have forskellige betydninger i forskellige sammenhænge (Skoglund 2005: 181). De fælles motivtyper er altså ikke afgørende for meningen og forståelsen, men det er derimod den kontekst de indgår i. Helleristninger indeholder altid mening, men symbolikken kan ændre sig alt efter kontekst (Barrett 1991: 3).

Derfor har det været vigtigt at undersøge hvilke motiver der forekommer i Danmark og hvilke kontekster de indgår i. Anlæggenes placering i det geografiske landskab, kan hjælpe os med den sociale forståelse af bronzealderens helleristninger.

8.2. Topografi og visibilitet

Overordnet viser resultaterne for de topografiske analyser, at helleristninger på stedfaste kontekster som oftest er beliggende 'mellem' til 'højt' i terrænet. Kun ved de fritstående klippeblokke og dysser, i det øvrige DK, finder vi en relativt stor andel af lavtliggende anlæg.

Generelle observationer viser at de jordfaste helleristningssten typisk er kystnære og derfor ofte henvender sig til vand. Ved de færre indlandslokaliteter, er der oftest en større

synsradius over et større område. Typisk befinder helleristningslokaliteterne sig i nærheden af, men dog lige udenfor, de områder, der er synlige fra flest andre lokaliteter. På Bornholm ser det ud til at de stedfaste helleristningssten generelt befinder sig i mere synlige områder end i det øvrige DK.

Resultaterne kan sammenholdes med Richard Bradleys betragtninger om helleristninger i det britiske område. Her taler han om helleristningernes placering i lukkede og åbne landskaber (Bradley 1997a: 80). Han argumenterer for, at helleristningerne i de lukkede landskabet fordrer et lokalt kendskab til deres placering og dermed deres betydning. Helleristninger i et åbent landskab med prominente udsigter, henvender sig derimod til udefrakommende og kan let ses i landskabet og signalerer altså værdier, der ikke fordrer at lokalkendskab for at *se* helleristningerne, men dog stadig fordrer en fælles forståelse af deres symboler for at udlede *mening*.

Bradley kunne dog også påvise en sammenhæng mellem simple og komplekse motiver og deres henholdsvis placering i lukkede og åbne landskaber (Bradley 1997a: 81). Dette synes ikke overordnet at være muligt i det danske materiale, dog består størstedelen af det danske materiale også simple motiver (som skålgruber) og disse dominerer på de jordfaste sten, der udpræget befinder sig i lukkede landskaber. På Bornholm kunne man måske se en tendens til, at der er flere figurative motiver og at lokaliteter her generelt er mere synlige og dermed placeret i åbne landskaber.

De øvrige anlæg med helleristninger – megalitgravene og gravhøjene synes at forholde sig anderledes i landskabet end de fritstående jordfaste sten. De indtager mere prominente placeringer i landskabet og synes ikke på samme måde at 'trække sig tilbage' fra de øvrige anlægs synsfelter.

Dette svarer til megalitgraves beliggenhed i det nordsjællandske område i øvrigt, baseret på Mette Cecilie Krauses resultater. Krause har i sit speciale behandlet de neolitiske megalitgrave i forhold til beliggenhed og visibilitet. Megalitgravene i Krauses undersøgelsesområde fordelte sig med størstedelen af monumenterne i kategorierne 'mellem' og 'højt' i terrænet, dog var de sjældent placeret på direkte bakketoppe. Dette svarer overens med de i specialet registrerede megalitgrave (alle typer) med helleristninger. De skiller sig altså ikke ud fra de øvrige megalitgrave uden helleristninger mht. til placering i landskabet. Det kan derfor være vanskeligt at svare på, hvorfor enkelte megalitgrave blev udvalgt til helleristningslokaliteter. Man må formode at netop disse steder fik fornyet mening under bronzealderen og de derved blev markeret med helleristningernes symboler, som en del af samfundets tilhørsforhold til området.

De samme betragtninger gør sig gældende for gravhøjene. Almindeligvis er bronzealderens gravhøje placeret på bakkedrag med god udsigt over de omkringliggende områder. Samme mønster gør sig gældende for gravhøje med helleristninger (Thrane 1998). Helleristninger i gravhøjene relaterer sig formodentlig til de gravlagte individer og ikke til særlige træk ved gravanlægget som sådan. Derfor kan det ikke læses udefra baseret på topografien, hvilke gravhøje, der indeholder helleristninger. Vi må dog huske på, at det er langt de færreste gravhøje, der er udgravet, hvilket gør det muligt, at langt flere gravhøje kan indeholde helleristningssten.

Dog er det interessant ved gravhøjenes tilfælde, at selvom de er den anlægstype, der befinder sig højest i landskabet og er den mest synlige anlægsgruppe, så er helleristningsstenene stadig skjult inden i højen og ikke synlige for det blotte øje. Ved brugen af helleristninger i grave – og dette gælder også de store gravrøser i Sverige som Kivik, Hjortekrog og Sagaholm (Randsborg 1993; Widholm 1999 og Goldhahn 1999c) må man forstå det sådan, at helleristningsstenene stadig tilhører et 'lukket' landskab.

8.3. Helleristninger i grave

Helleristninger tilknyttet grave er ikke kun et dansk fænomen, der kendes eksempler fra hele Skandinavien, ikke mindst de kendte grave fra Sverige som nævnt ovenfor. Også fra Norge kendes flere eksempler på helleristninger i forbindelse med gravrøser (Syvertsen 2002: 151ff.)

I det danske område foruden Bornholm, synes der dog at være en særlig kobling mellem helleristninger og grave, idet størstedelen af materialet befinder sig i gravhøje fra bronzealder eller i ældre megalitgrave, der også i nogle tilfælde indeholder genbegravelser fra bronzealder.

Kivik graven fremhæver det billede, der også har tegnet sig i specialets materiale, nemlig af et lukket landskab inde i højen, hvor helleristningerne henvender sig til den døde, samt en åben prominent placering af et grandiost monument, der tydeligt henvender sig til omverdenen og de efterladte (Randsborg 1993: 136).

I Sagaholm graven ses en kombinationen af frugtbarhedskult og dødekult i afbildningerne på stenene. Dette viser at helleristningernes udtryk ikke var fastlåst i de enkelte kategorier, men derimod havde en tæt forbindelse (Widholm 1998: 32). I et samfund med en grundlæggende cyklisk tankegang står dødekult og frugtbarhedskult da heller ikke overfor hinanden, i stedet må de ses som hinandens forudsætninger (Kaliff 1997: 112).

Flemming Kaul har i sin behandling af helleristninger i grave, skelnet mellem helleristningssten i direkte tilknytning til graven (som del af kisten) og helleristningssten, der indgår som del af højen (eks. randsten). Kauls argumentation herfor er at sidstnævnte kan have været del af gentagne ritualer foretaget ved højen, hvorimod stenen i kisten er fremstillet til den enkelte gravlæggelse (Kaul 2004:140).

I nærværende speciale er der i hovedanalyserne arbejdet med helleristninger i gravhøjskontekst generelt og ikke skelnet mellem gravsten og helleristninger, der indgår som en del af højen. De er dog i databasen registreret separat og hvis man adskiller dem efter Kauls kriterier vil 58 af de 150 helleristningssten registreret i gravhøjskontekst i det øvrige DK være i direkte tilknytning til gravene. Heraf er 38 registreret som gravsten uden nærmere oplysninger, mens de resterende 20 indgår som dele af hellekister i højene (heraf indgår 15 som dækstene af hellekisterne, mens de sidste 5 optræder som sidesten i hellekisterne).

Jeg mener dog ikke, at man behøver at skelne mellem helleristningssten i direkte tilknytning til gravene og helleristningssten, der indgår som en del af højen. De anses for at have ligevægtig betydning i forhold til gravritualet og ikke nødvendigvis behøver være udtryk for gentagne ritualer. Det kunne måske nærmere være udtryk for kollektivets deltagelse i gravlæggelsen, at flere har produceret helleristningssten, der skulle indgå i anlægget? Dermed ikke sagt, at der ved genbegravelser ikke kan inkluderes ekstra helleristningssten i højen, men disse ville i så fald også anses for at være direkte tilknyttet til den enkelte (senere) gravlæggelse.

Helleristninger i gravhøje synes at påråbe sig et kollektivt forum. De er placeret i gravanlæg, der topografisk besidder landskabet og tiltrækker sig opmærksomhed. Derudover indeholder gravlæggelsen gravsten påført symboler, der kommunikerer mellem den døde og det efterladte samfund.

Helleristninger i grave synes at være en del af de kollektive samfundsritualer, der sikrer den dødes rejse til det næste sted. Ved sådanne overgange er det vigtigt at verdensorden opretholdes og dette gøres ved brugen af ritualer.

Ved gravlæggelser deltager samfundet i slægtens historie, nye forfædre bliver til og forfædrenes landskab fornyes. Gravhøje og gravhøje med helleristninger bliver altså 'rum' i landskabet hvor disse fælles værdier bliver konkretiseret og holdt i live. (Hygen og Bengtsson 1999: 56 - 61).

Helleristninger i gravhøje er dog stadig udtryk for en kommunikation hvor billederne er dækket til og holdt skjult. Helleristningerne er i denne henseende ikke ment til et levende publikum, men er forbeholdt en lukket kontekst forbeholdt de døde.

8.4. Helleristninger i det lukkede rum

Som nævnt ovenfor, ses helleristninger i gravhøjene som optrædende i gravens lukkede landskab. De henvender sig indad mod graven, mod den døde. Der er altså tale om et indre landskabsrum, hvor helleristningerne har en signalværdi, der kræver at de bliver dækket til.

En anden anlægstype, der optræder i det lukkede landskabsrum er de fritstående klippeblokke. Her er der ikke tale om tildækkede helleristninger, men helleristninger, der i det topografiske landskab har en tilbagetrukken placering og derved holder sig skjulte. De fritstående klippeblokke indgår ikke som en del af dødekulten og anses ikke for at indgå i bronzealderens samfund på kollektivt plan, som del af de fælles ritualer.

Derimod antyder den tilbagetrukne placering, at besøgende på stedet må have haft lokalt kendskab til det landskab stenene befandt sig i og derfor antages det, at de har været anvendt af enkelte individer eller mindre grupper. De jordfaste helleristningsstens formål har muligvis fungeret som mindre offersteder eller offerlunde, hvor man i hverdagen har kunnet udføre ritualer eller ofringer, der sikrede dagligdagen og den enkelte families opretholdelse.

Måske skal helleristninger i det lukkede rum ses i relation til votivfund og offerfund, der også optræder i lukkede (af vand eller jord forseglede) rum. Større offernedlæggelser og votivfund synes dog ligesom med helleristninger i gravhøje, at indgå som en del af samfundets og elitens ritualer. Offer- og votivfund kan derfor have tjent samme funktion som helleristningerne, nemlig at opretholde samfundsordenen og relationerne til guderne og dermed konsolidere det lokale samfund som helhed (Dünkel 2005: 51).

8.5. Helleristninger i det åbne rum

På Bornholm findes de fleste helleristninger på grundfjeld i åben kontekst, der synes at henvende sig til større forsamlinger eller samfundet som kollektiv.

I det øvrige DK optræder størstedelen af de stedfaste helleristninger på megalitgravene. Disse anlæg er opført som nogle af de første monumenter i Danmark og er placeret fremtrædende i terrænet.

På Bornholm ses en udtalt mangel på helleristninger på megalitgrave, men i stedet optræder de stedfaste helleristninger næsten udelukkende på grundfjeld. Disse to meget forskellige kontekster synes dog at udtrykke det samme i forhold til placeringen i landskabet.

De øvrige danske helleristningers placering på megalitgrave kan ses som udtryk for den samme åbne placering i landskabet, som den de bornholmske helleristninger indtager på grundfjeld.

Den åbne placering i landskabet synes, ligesom det var tilfældet med gravhøjene, at påråbe sig fællesskabets opmærksomhed. Dog er der her tale om helleristninger, der kommunikerer med de levende såvel som de højere magter.

Endelig findes en sidste anlægstype, der er noget helt specielt, nemlig de såkaldte kultanlæg. Kultanlæggene er ikke placeret anonymt i landskabet og anlæggenes karakter indikerer, at deres brug har haft rituel og kultisk karakter. Aktiviteterne har inddraget hele samfundet og har været del af noget større end kun det enkelte individ.

Udgravninger omkring helleristningsfelter på Bornholm har vist at der har foregået aktiviteter omkring helleristningsfladerne og synes at indikere en rituel opførsel relateret til helleristningerne.

Man må forestille sig at dette også har været tilfældet ved helleristninger på megalitgrave og helleristninger i forbindelse med kultanlæg.

Helleristninger i det åbne rum adskiller sig fra helleristninger i det lukkede rum ved at være tilgængelige og synlige. Kommunikationen af billederne har foregået mellem de levende og de højere magter og dødekulten synes derfor ikke at være formålet for helleristninger i det åbne rum. Det formodes at helleristningsfelterne i det åbne rum har dannet arena for større forsamlinger og at aktiviteterne har været af sådan karakter, at det har handlet om opretholdelsen af hele samfundets balance og dermed også den lokale elites magtbalance.

8.6. Helleristninger og ritualer – udgravningernes vidnesbyrd

Når man ser på resultaterne fra de udgravede helleristninger fra Skandinavien, Tyskland og Italien, er det slående hvilken lighed, der er i fundmaterialet og dette er meget interessant. Jeg har tidligere været forbeholden over enkelte udgravningsresultater, da der problemer vedrørende dateringer og samtidighed ved disse anlæg, men efterhånden som flere og flere udgravninger påviser de samme tendenser i fundmaterialet, synes det

sandsynligt, at de repræsenterer aktiviteter i forhistorien, der har en tilknytning til disse steder over længere tid, der på et givet tidspunkt også vedrører helleristningernes tilbliven og levetid.

I alle tilfælde blandt de udgravede lokaliteter, kunne det påvises, at der har foregået menneskelige aktiviteter og i de fleste tilfælde kunne disse aktiviteter knyttes til helleristningerne. Ved enkelte lokaliteter kunne aktiviteterne påvises at have foregået indenfor et indrammet område, enten af et hegn/palisade som ved Madsebakke eller mindre stengærder som f.eks Hornes i Østfold.

Stenlægninger synes at være en hyppig forekomst blandt de udgravede lokaliteter og sporene efter kogegruber, ildsteder eller anden form afbrænding er ligeledes almindelige forekomster. I fylde omkring stenlægningerne påtræffes næsten altid brændt ler, lerklining, flintafslag og keramik, der i enkelte tilfælde optræder i sådanne mængder, at man tolker det som rituelle ofringer.

Det er dog også påvist, at der i langt de fleste tilfælde synes være en kontinuitet tilknyttet brugen af stedet, som enkelte steder er begyndt før helleristningerne blev til, eller i andre tilfælde indikerer at skåltegnene er langt ældre end de øvrige figurative motiver, der først er kommet til senere ved den vedvarende brug af stedet til rituelle formål. Også i perioderne efter hvad vi normalt opfatter som helleristningernes 'brugstid', er der fundet spor efter aktiviteter ved helleristningerne. Deponeringer og i enkelte tilfælde hustomter er knyttet til dateringer langt op i jernalder.

Udgravningerne har altså påvist, at betydningen af *stederne* som besiddende en særlig kulturel/ social værdi ikke kan underkendes. Denne betydning kan allerede være tillagt stederne langt inden helleristningerne kom til og at de netop kom til på udvalgte klippepartier, fordi stederne allerede besad værdier, funderet i forfædrenes verdensorden (Bradley 1998; 2000; Jones 2001: 212).

Som tidligere nævnt mener Flemming Kaul, at helleristninger med antropomorfe figurer repræsenterer de ritualer og handlinger, der har været udført ved helleristningsfelterne (Kaul 1998: 49). Det er en mulighed. I Danmark er fundet flere bronzegenstande, der ligner de figurer vi ser på de skandinaviske helleristninger. Eksempelvis kendes de fine figuriner fra Fårdal og Grevensvænge, og ikke mindst solvognen fra Trundholm mose (Jensen 2002: 275; 476 – 482). Det kan godt tænkes, at disse har indgået som rekvisitter i udøvelsen af rituelle ceremonier ved klipperne, men jeg tvivler dog på, at de som hovedregel har indgået som del af aktiviteterne ved helleristningerne.

Derimod synes jeg det er interessant at hæfte sig ved de fællesnævnerne, der dukkede op ved de udgravede lokaliteter. Stenlægningerne og spor efter ild.

Stenlægningerne antyder, at der må have foregået regelmæssig aktivitet omkring helleristningsfelterne og man har anlagt stenlægningerne for at undgå, at jorden blev trampet op og området blev utilgængeligt. Stenlægningerne danner også en scene, hvor de forskellige ritualer og ceremonier kunne have fundet sted.

Sporene efter ild fandtes i form af gruber med ildskørnede sten og enkelte steder kunne det ses at klippen selv var blevet direkte påvirket af ild. Ildens tilstedeværelse må have været af stor betydning. Man kan forestille sig, at aktiviteterne også fandt sted efter mørkets frembrud og ilden kunne fremmane skygger, der ville få helleristningernes billeder til at danse på klippen. Derudover kunne de ildskørnede sten fundet tæt ved klipperne, måske vidne om brugen af damp som effekt ved ceremonierne? Ved at hælde vand på varme sten, ville man få dampende skyer til at skabe en stemningsfuld effekt omkring scenen hvorpå aktiviteterne skulle finde sted.

Ved Madsebakke blev der fundet spor efter flere kogestengruber omkring klippen. Dette må ses som udtryk for den store forsamling, der har været til stede og vidne om den mere praktiske del af mødet ved helleristningerne. Selvom en grube indeholdt artikulerede dyrekogler, der opfattes som en offernedlæggelse, må man formode, at de fleste kogestensgruber i området er blevet brugt til at lave mad til den fremmødte forsamling.

Fra et dansk perspektiv, er det interessant, at der også er fremkommet spændende resultater fra jordfaste stenblokke og ikke kun fra helleristningsfelter på grundfjeld. Man kunne derfor forestille sig at også de danske helleristningssten udenfor Bornholm, ville kunne bidrage med spor efter aktiviteter tilknyttet helleristningsstenene. Det ville bestemt være et aspekt, der ville være værd at forfølge i fremtiden.

8.7. To helleristningstraditioner i Danmark?

Ved første øjekast synes helleristningsmaterialet fra Bornholm og det øvrige DK at være karakteriseret af forskelle snarere end ligheder. Helleristningerne optræder på forskellige medier og i forskellige kontekster. Især er de mange helleristninger relateret til gravhøje i det øvrige DK et særtræk for de danske helleristninger udenfor Bornholm.

Ved nærmere eftersyn vinder lighederne dog frem. Det øvrige DK og Bornholm indgår begge i samme motivfællesskab tilhørende den sydlige helleristningstradition, der

traditionelt blev kaldt for jordbrugristninger (for definition af sydlig tradition se Sognes 2001: 14).

Den primære forskel er baseret på geologiske forskelle mellem de to regioner. På grund af det manglende grundfjeld indgår helleristningerne i det øvrige DK i flere forskellige kontekster. Dette skulle dog vise at mindre relevant for helleristningernes brug end først antaget. Brugen af helleristninger i gravhøjene og på de ældre megalitgrave synes at henvende sig til samme større publikum som helleristningerne på grundfjeld – nemlig de lokale bronzealdersamfund som kollektiv. Helleristningerne i det åbne landskab har inddraget hele samfundet vedrørende ritualer, der på overordnet plan skulle sikre samfundets overlevelse og plads i den kosmologiske orden.

Måden at inddrage helleristningerne i samfundet kollektivt plan synes altså at have været praktiseret både i det øvrige DK og på Bornholm.

På Bornholm er ikke mange eksempler på helleristninger i det lukkede landskab, men der findes dog jordfaste stenblokke og enkelte skålgrubelokaliteter, der ligger afsides og som kunne henvende sig til mindre grupper eller enkelte individer i forbindelse med ofringer eller kommunikation med de højere magter for at sikre dagligdagens opretholden.

Der er altså ikke tale om forskellige traditioner mellem det øvrige DK og Bornholm, men man må dog formode, at de enkelte symboler har indeholdt flere betydninger og er blevet tolket forskelligt fra lokalsamfund til lokalsamfund.

8.8. Helleristninger i Skandinavien

I Danmark ser vi i materialet en fælles motivtradition, formodentlig med lokale fortolkninger af de enkelte symboler og en forskellig brug af helleristningerne alt efter hvilken kontekst de optrådte i. Hvordan forholder de danske helleristninger i forhold til de øvrige skandinaviske helleristninger tilhørende den sydlige helleristningstradition?

I Danmark er der udtalt færre helleristninger end i det øvrige Skandinavien, men til gengæld langt flere bronzegenstande. De rige helleristningsområder i Skandinavien består i Sverige af Skåne, Bohuslän, Västergötland, Östergötland, Uppland, Blekinge og nordøstlige Småland. I Norge optræder koncentrationer i Trondheim, Stavanger området og Østfold.

Manglen på bronzegenstande i disse områder er tidligere set i lyset af de rige helleristningsområder perifer placering i forhold til kerneområderne i den sydsandinaviske kulturkreds. Helleristningerne blev opfattet som kompensation for de

manglende bronzegenstande (Malmer 1981). Denne tolkning er dog ikke fyldestgørende for helleristningernes funktion og betydning og der er faldgruber forbundet med materialets repræsentativitet i de enkelte områder i forhold til koncentrationer af bronze og helleristninger.

Kalle Sognnes har vendt denne tidligere antagelse på hovedet og set helleristningerne i de nordlige områder af Sydsandinavien, som etnisk markør mod de samtidige jæger-samler befolkninger i områderne. Sognnes taler for at helleristningstraditionen skulle være kommet fra yderområderne og spredt sig til kernen af den sydskandinaviske kulturkreds (Sognnes 1995).

Der synes dog efter gennemgangen af det danske materiale ikke at være nogen tvivl om at helleristningerne har været en integreret del af det danske bronzealdersamfund på lige fod med eksisterende bronzegenstande. Det synes usandsynligt, at motiverne på helleristningerne og især skåltegnet skulle være resultat af impulser fra yderområder af det sydlige Skandinavien, da motiverne afbilder genstande vi allerede kendte til fra bronzerne.

Skåltegnet anses for at være et universelt motiv, der i øvrigt kendes verden over og med sin rene form taler til menneskene på et universelt plan. Det synes sandsynligt, at dette symbol er opstået uden påvirkninger udefra, men nærmere har rødder i ældre traditioner i områderne hvor de optræder.

Der synes være flere paralleller mellem det danske og det skandinaviske helleristningsmateriale. Foruden motivvalget, der dog er mere varieret i det øvrige Skandinavien, synes helleristningerne at have tilknytning til vand (Bengtsson 2004a), være placeret i relation til bopladser, græsnings- og dyrkningsarealer (Borna Ahlkvist 202: 172) og placere sig nær større færdselsruter og gamle kommunikationsnetværk (Bengtsson 2004a: 7; Borna-Ahkvist 2002: 175; Sognnes 2001: 76).

Langt de fleste helleristninger optræder på grundfjeld og mange af disse er placeret i det åbne landskab og minder derfor mest om det Bornholmske materiale. Udgravninger afslører at aktiviteter har fundet sted omkring helleristningsfladerne og det formodes at de har haft rituel eller religiøs karakter, der har involveret hele samfundet.

De Skandinaviske helleristninger kendes dog også i lukkede kontekster, da de ikke sjældent optræder i gravkontekst, som det var tilfældet for en stor part af de danske helleristninger (Widholm 1999, Randsborg 1993, Goldhahn 1999c, Syvertsen 2002).

Der findes også eksempler på helleristninger, især skåltegn, på grundfjeld der befinder sig afsides i landskabet og Lasse Bengtsson foreslår, at skåltegnet er udtryk for den almindelige befolknings brug af helleristninger i bronzealderen pga. symbolets lange levetid (Bengtsson 2004b). Det danske materiale synes at underbygge, at skåltegnet henvender sig til den almene befolkning og ikke altid som del af ceremonier forestået af den lokale elite.

Der synes altså at tegne sig et fælles billede af de sydiskandinaviske helleristninger, hvor de har indgået som en integreret del af samfundets liv og bl.a. har været anvendt i forbindelse med større forsamlinger, hvor ritualer og ceremonier af formodet religiøs karakter har fundet sted. Kommunikation i landskabet har dog også spillet en rolle for helleristningernes funktion. I det danske materiale kommer det udtryk ved helleristninger på dysser og jættestuer, men i Sverige kendes flere eksempler på helleristningernes placering langs kommunikationsstrøg (Bengtsson 2004b: 172).

Der er bred enighed om, at pladserne for helleristningerne blev udvalgt fordi de allerede indeholdt betydning for befolkningen (Wahlgren 1998: 92), hvilket også tydeliggøres af resultaterne fra de foreløbigt udgravede helleristningsfelter.

Anna Gröhn advarer imod at generalisere indenfor skandinavisk bronzealder og derfor er det vigtigt at forholde sig til, at helleristningerne har indgået i flere forskellige lokale samfund, der har haft deres egne regionale variationer i brugen af helleristningerne (Gröhn 2004).

8.9. Helleristninger i verden - etnografiske kilder og helleristninger

"In archaeology we must use analogies. All the same, we also have to acknowledge their imperfection and simplified reflection of reality." (Gröhn 2004: 135).

I arbejdet med helleristningernes mangfoldige billedverden er det fristende og svært at undgå, at støtte sig til analogier fra antropologiske og etnologiske kilder. Der er stadig samfund i dag, der har en levende helleristningstradition og det kan være gavnligt at sætte sig ind i deres fortællinger, så vi i det mindste er klar over hvordan helleristninger her indgår i folks hverdag og samfund. Charlotte Damm fremhæver netop de mundtlige traditioner (Damm 2005), som aktive sociale processer og man kunne måske også forestille sig et aspekt som fortællinger gennem udspillede ritualer, har været en del af de sydiskandinaviske helleristningers historie i bronzealderen.

Det er selvfølgelig ikke det samme som at sige at vi kan overføre betydninger og mening direkte over på de skandinaviske forhistoriske helleristninger, men analogier kan udvide vores horisont omkring hvor mange betydninger symboler kan have og hvor svært det kan være for os i dag at 'læse' de mange lag af meninger, der ligger implicit i billederne (Mandt og Lødøen 2004: 15).

Lewis Binford blev med sin *middle range theory* kendt for at være etnoarkæologiens fader. Han var fortaler for at analogier skulle bruges som basis for postulater omkring forholdene mellem de arkæologiske former (genstande) og deres brug i fortiden. Binfords metoder anses i dag for at være ekstreme og hvor han især kritiseres for at have ført antropologiske/etnografiske analogier direkte over på det arkæologiske materiale, men hvis man læser hans artikel fra 1967 skriver han ganske afklaret:

"Analogy should serve to provoke new questions about order in the archaeological record and should serve to prompt more searching investigations rather than being viewed as a means for offering 'interpretations' which then serve as the 'data' for the synthesis".

(Binford 1967:1)

Brugen af analogier på denne måde kan gavne arkæologisk forskning. Hvis vi kan bruge analogier fra etnografiske kilder, til at stille nye spørgsmål til vores arkæologiske materiale, så må det betragtes som positivt.

Brugen af etnografiske kilder kan altså være en vigtig inspirationskilde i skandinavisk helleristningsforskning, da brugen af analogier kan danne udgangspunkt for fortolkninger (Helskog 2004: 265).

Flere steder i verden eksisterer der stadig befolkninger med levende helleristningstraditioner. Derudover findes der flere etnografiske beretninger om brugen af helleristninger i samfund, der nu er borte. Gro Mandt mener vi bør samle denne viden og tappe af den, for at hente ny inspiration til fortolkninger i helleristningsforskningen – også i Skandinavien (Mandt 1995: 274).

Johan Ling anvender analogier ved sin sammenligning af de Bohuslänske skibsbilleder med maritime ritualer foretaget af indianerstammer fra Amerikas nordvestkyst. Han påpeger den slående lighed mellem roerne og årenes position i forhold til de billeder vi ser på de bohuslänske klipper. Han relaterer denne observation til de bohuslänske billeder åbenlyse tilknytning til en maritim kultur (Ling 2008: 240), hvilket underbygger hans pointer for det empiriske materiale i Bohuslän.

I Australien findes flere spændende etnografiske beretninger om helleristningernes relation til de nulevende samfund, hvor de indgår som en del af 'The Dreaming', der er en levende fortælling af jordens tilblivelse og konstante forandring (Flood 2004). Her bliver det tydeligt, hvor mange meningslag og kulturelle normer symbolerne indeholder og som man må kende til for at kunne drage mening ud af billederne.

I Sydafrika viser de etnografiske kilder, som det også er tilfældet andre steder i verden, at stedet og klippen hvorpå hellelmalierne blev malet, indeholdt stor betydning for udvælgelsen af lokaliteten og for udformningen af motiverne (Sognnes 2001: 16).

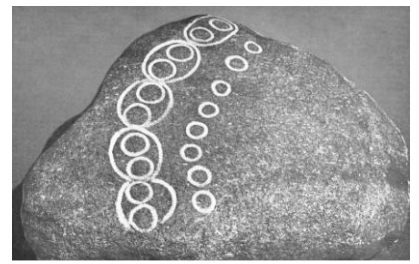
De sydafrikanske helleristningspaneler optræder som kommunikationsnetværk gennem generationer, hvor malierne blev fornyet og nye malere ville sætte deres præg på billedfortællingen (Lewis-Williams 1983: 55).

Brugen af sanserne i forbindelse med oplevelsen af helleristningerne spiller også en vigtig rolle i de etnografiske kilder (Strang 2005). Billederne i samspil med, syn-, lugt- og høresansen kan have en langt kraftigere virkning end den oplevelse, man får af helleristningerne ved et besøg uden brugen af særlige virkemidler til at påvirke sanserne. Ikke mindst helleristningernes nære tilknytning til vand må ikke underkendes i denne forbindelse. Efter et regnskyl vil det hyppigst forekomne motiv i Danmark, skålgruberne, være fyldt med vand, hvilket kan have haft en særlig effekt og måske betydning for hvornår ristningerne skulle besøges?

De etnografiske kilder kan hjælpe helleristningsforskningen med at åbne øjnene for det faktum, at et enkelt symbol kan besidde mange fortolkningsmuligheder. Kilderne hjælper os også med at indse, at det vil være utopisk at tro, at vi kan nå frem til de egentlige betydninger af helleristningerne, som de blev opfattet i bronzealderen.

Derudover kan de etnografiske kilder åbne vores øjne for, hvor fragmenteret den materielle kultur egentlig er og hvor flygtige spor, ritualer kan efterlade sig for eftertiden. Etnoarkæologien passer fint ind som en del af den kontekstuelle helleristningsforskning og ved at sammenholde udgravningsresultater med en mere traditionel billedtolkning og i en vis grad etnografisk kildemateriale, kan vi skabe en platform for tolkningen af helleristninger.

Mandbjerghøj, hellerist_id 21 (Fra Glob 1969: 80)

9. Afrundning. Helleristninger i kontekst

”Rock art forms only part of a complex mechanism of social being and place”.

(Nash 2000: 1).

De danske helleristninger tilhører med deres motivvalg den sydiskandinaviske helleristningstradition tilhørende bronzealderen. Dette ensartede motivvalg viser en høj grad af overregionalitet og man må formode, at de samme symboler ville kunne genkendes og fortolkes af rejsende i store dele af Skandinavien.

At der selvfølgelig også har eksisteret lokale fortolkninger og forståelse af symbolerne anses for en naturlig følge af den magtstruktur, der lå til grund for samfundet i bronzealderen. Hver lokal magtindehaver og elite ville have et ønske om at legitimere deres magt igennem kommunikation med de højere magter. Helleristningernes funktion kan derfor også ses som udtryk for sociale-religiøse myter og ritualer, som en del af opretholdelsen af samfundsordenen. I denne funktion kunne helleristningerne være med til at dæmpe virkningen af den sociale ulighed i samfundet, idet det er vanskeligere at protestere når ulighederne gøres til en del af den religiøse og kosmologiske virkelighed. Brugen af helleristningerne på denne måde vil resultere, i at magten hæves op til at være noget selvfølgeligt og guddommeligt (Hygen & Bengtsson 1999: 166-167).

Bronzealderens samfundsorden i Danmark og Skandinavien tegner et billede af et socialt stratificeret samfund, der generelt bliver betegnet som et aristokratisk/elitært samfund bestående af høvdingedømmer (Kaul 1998: 54). Udviklingen af den elitære ideologi må ses i lyset af de handelsnetværk, der bragte bronzen til Nordeuropa fra Centraleuropa (Larsson 1999: 50; Kristiansen & Larsson 2005).

Magten i samfundet har været baseret på et gensidigt forhold mellem høj og lav. Dette har været en forudsætning for at den netværksbaserede, stratificerede samfundsstruktur kunne fungere (Artursson 2007: 91).

Helleristningernes essens er udtryk af ideologisk og kosmologisk karakter. Solen og solens rejse over himlen indgår som det væsentligste element i bronzealderens kosmologi. Aspekter som fertilitetskult og dødekult indgår ligeledes, som en naturlig del af bronzealderens forestillingsverden og hverdag og bliver også udtrykt i ikonografien – ikke mindst gennem helleristningerne. Jeg mener ikke, at der kan herske tvivl om, at de motiver der findes afbildet på helleristningerne repræsenterer en virkelighed for

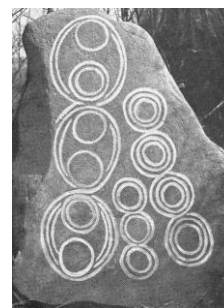
bronzealdermennesket, som både har været forankret i den dagligdags- og kosmologiske/religiøse sfære. I menneskelig forstand kan man ikke adskille begreberne sakral og profan/ hverdag og ritual, da de er flettet ind mellem hinanden i menneskenes gøremål i hverdagen - netop for at opretholde mening med tilværelsen. I stedet må man sige, at rituelle handlinger tager del i alle aspekter af livet og kan opfattes som ganske praktiske (Cooney 1994: 33; Brück 1999).

Dette må også have afspejlet sig i helleristningernes betydning og rolle i samfundet. På trods af helleristningernes religiøse karakter, har der ligeledes været et meget praktisk aspekt af helleristningernes brug. Helleristninger i det åbne rum synes at være en del af den sociale elites overlevelsesstrategi. Helleristningslokaliteterne har været samlingspladser hvor ritualer af religiøs karakter har fundet sted, men de har også været en del af opretholdelsen af magtbalancen hos den lokale elite. Den påviste stedkontinuitet på de udgravede helleristningsfelter er af stor betydning. Den viser, at stederne har indeholdt værdi og haft betydning længe før helleristningerne kom til og at forsamlingerne er dybt forankret i ældre traditioner. Hvis lokale magtmænd kan påvise forbindelse til disse steder og deres symboler og ligefrem fortolke billederne har man kunnet legitimere sit krav på magten. På denne måde blev helleristningslokaliteterne til en arena for mødet med tid, tradition og det hellige (Hygen og Bengtsson 1999: 61).

Derudover har helleristningerne også været af enorm betydning for samfundet som helhed, da de afspejler religiøse udtryk. Tro er et vanskeligt begreb, men man formoder at bronzealdermennesket har været troende og at helleristningerne og den øvrige ikonografi, har været en vigtig bestanddel af denne.

Helleristningerne havde dog ikke kun betydning for det kollektive samfund og eliten. Helleristningerne blev også brugt af det enkelte individ, som offersteder eller hellige steder hvor de besad en særlig betydning, der kunne påvirke det enkelte individs hverdag – eksempelvis ved ofringer. Dette ses udtrykt i de jordfaste stens placering i det lukkede landskab, hvor man ikke fornemmer, at magtdemonstrationer og kollektive rituelle handlinger har fundet sted.

Helleristningerne havde altså en fremtrædende plads i samfundet. De skulle fremme kundskab af religiøs og social karakter, for at fastholde og retfærdiggøre og ophæve fælles kulturelle værdier. Helleristningerne var en vigtig bestanddel i hverdagen, samtidig med at de stod over og udenfor det daglige liv. De påvirkede og skulle påvirke medlemmer af samfundet (Hygen & Bengtsson 1999: 139).

10. Konklusion

Mandbjerghøj, hellerist_id 23 (Fra Glob 1969: 80).

Det danske helleristningsmateriale udenfor Bornholm har tidligere været forsømt og det har været en fejl, da det har vist sig at kunne bidrage med spændende resultater for den danske og skandinaviske helleristningsforskning.

De i specialet gennemførte analyser, viser en regional karakter af helleristninger, der udelukkende er baseret på geologiske forhold. I det øvrige DK blev helleristningerne hugget i det materiale der var for hånden, dvs. store og små stenblokke, der enten kan være del af ældre og samtidige gravanlæg eller stå alene. Man inddrager ligeledes helleristninger som en del af gravlægningen i gravhøjene, hvor de optræder på mindre sten, enten som del af stenkisten eller som en integreret del af højen.

Traditionerne i de to regioner i specialet: øvrige DK og Bornholm, påviser dog flere ligheder end uligheder ved brugen af og placeringen af helleristningerne.

Motivtyperne i det danske materiale har et meget ens udtryk og tilhører som helhed den sydiskandinaviske helleristingstradition. Regionale forskelle indenfor Danmark kommer til udtryk ved udbredelsen særlige motivtyper, der koncentrerer sig enkelte områder af landet. Håndtegnsmotivet koncentrerer sig på Sjælland og ikke er fundet på Bornholm og derudover optræder skibene i størst antal på Bornholm, koncentreret til den nordlige del af øen.

Det var ikke muligt at udlede sikre kronologiske tendenser i forbindelse med motiv og kontekst, men de geometriske figurer og hjulkors synes dog at indgå i anlæg, der som oftest blev dateret tilhørende ældre bronzealder.

Helleristninger på dysser og andre megalitgrave, er placeret markante steder i landskabet og kan tænkes symbolisere magt og tilhørsforhold orkestreret af den øverste del af den sociale elite.

Disse udvalgte anlæg med helleristninger kan opfattes som samlingssteder i forbindelse med udførelsen af handlinger af formodet rituel og religiøs karakter, præcis som det ses ved helleristningsfelterne på Bornholm. Ud fra disse betragtninger, formodes det at helleristningerne i gravhøje, megalitgrave og på grundfjeld indgår i en social adfærd, der har involveret samfundet på kollektivt plan i forbindelse med handlinger eller ritualer, der

har sikret opretholdelsen (og vedligeholdelsen) af magtbalancen i samfundet og den religiøse verden. Kort sagt skabelse af kosmos i kaos.

På Bornholm optræder helleristningerne næsten udelukkende på grundfjeld og minder derfor mere direkte om de øvrige skandinaviske helleristninger i deres åbne placering i landskabet og deres brug ved større forsamlinger i forbindelse med udførelsen af aktiviteter af formodet rituel eller religiøs karakter. Denne åbne placering af helleristningerne opnås dog i det øvrige DK, ved at placere helleristningerne på megalitgrave, hvor det formodes, der har fundet forsamlings steder og i gravhøje, hvor man ved gravlæggelser ligeledes har foretaget ceremonier og ritualer på kollektivt plan.

De jordfaste klippeblokke har en markant anden landskabsplacering end de øvrige anlægstyper hvorpå helleristninger indgår. De jordfaste sten har en tilbagetrukket placering uden særlig synlighed til eller fra andre helleristningslokaliteter. Derfor konkluderes det, at de har indgået i andre sociale relationer end de helleristningssten, der befinder sig i og på anlæg, der fremstår synligt i terrænet. De jordfaste sten (der oftest optræder med skåltegn) fordrer et lokalt kendskab til landskabet og kan derfor formodes at være hellige steder/ offersteder, for familier eller det enkelte individ.

Klokkerbanken, hellrist_id 75 (eget foto)

11. Perspektivering

Næste skridt på vejen i den kontekstuelle helleristningsforskning, må være at studere mindre områder nærgående, hvor flere anlægs- og genstandstyper bliver inddraget i diskussion af bronzealderssamfundets indretning i landskabet. Der blev givet en forsøgsvis introduktion af dette i specialet, men analyserne kan dog udbygges til en langt højere detaljeringsgrad. Et mere detaljeret studie ville kunne give yderligere værdifulde informationer om helleristningernes rolle i bronzealderens samfund. Det er ikke nok, kun at basere sine analyser på oplysninger fra databasen Fund og Fortidsminder, men i stedet synes samarbejde med lokale museer at være vejen frem.

Derudover må fokus også skulle være at se bronzealderens samfund som helhed. Selvfølgelig er helleristningerne et interessant aspekt af bronzealderen, men historien om de mennesker, der har indgået i relationer med helleristningerne er dog stadig den store fortælling, vi som arkæologer bør stræbe efter at fortælle.

Debel, hellerist_id 19 (eget foto)

12. Litteratur

Almgren, O. 1927: *Hällristningar och kultbruk*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 35. Stockholm 1927.

Althin, C. A. 1945: *Studien zu den Bronzezeitlichen Felszeichnungen von Skåne I–II*. Håkan Ohlssons boktryckeri, Lund

Antati, E. 2008: The Way of Life Recorded in the Rock Art of Valcamonica. *Adoranten* 2008.

Arsenault, D. 2004: Rock art, landscape, sacred places: attitudes in contemporary archaeological theory. In: Chippindale, C and Nash, G (eds) 2004: *The Figured Landscapes of Rock Art. Looking at pictures in place*. Cambridge University Press 2004.

Artursson, M. 2007: Bott har man väl alltid gjort...?! Aspekter på bebyggelsens struktur och sociala hierarkier under senneolitikum och bronsålder. I: Artursson, M (red). 2007: *Vägar till Vätland. En bronsåldersbygd i nordöstra Skåne 2300 – 500 F.Kr.* Riksantikvarieämbetets förlag. Lund 2007.

Ashmore, W. 2004: Social Archaeologies of landscape. I: Meskell, L & Preucel, R.W (eds) 2004: *A companion to Social Archaeology*. Blackwell Publishing 2004.

Attfield, J. 2000: *Wild things. The material culture of everyday life*. Berg.

AUD 1984 – 2005: *Arkeologiske Udgravninger i Danmark*. Elektronisk link: <http://www.kulturarv.dk/tjenester/publikationer/emneopdelt/arkaeologi/aud/index.jsp>

Barret, J. C. 1991: Towards an Archaeology of Ritual. In: Garwood, P; Jennings, D; Skeates, R and Toms, J (eds) 1991: *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion*. Oxford, 1989. Oxford University Committee for Archaeology 1991.

Bech, J. H. 2003: The Thy Archaeological Project – Results and Reflections from a Multinational Archaeological Project. I: Thrane, H. (ed.) 2003: *Diachronic Settlement Studies in the Metal Ages*. Report on the ESF workshop at Moesgård, Denmark, 14 – 18 October 2000. Jutland Archaeological Society.

Bech, J. H. & Mikkelsen, M. 1999: Landscapes, settlement and subsistence in Bronze Age Thy, NW Denmark. I: Fabech, L. og Ringtved R. (eds) 1999: *Settlement and Landscape*. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4 – 7 1998.

Bengtsson, L. 2004a: *Bilder vid vatten. Kring hällristningar i Askum sn, Bohuslän*. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 51.

- Bengtsson, L. 2004b:** Cup marks of the common people, images of the elite. I: Milstreu, G og Pröhl, H (eds) 2004: *Prehistoric Pictures as Archaeological Source*. Tanumshede 2004.
- Bengtsson, L. 2005:** Arkeologiska undersökningar vid Raä 446:2 og Raä 446:3 i Tossene socken 2002 – 2003. I: Bengtsson, L; Gustafsson, A & Strid, L (red.) 2005: Tanum Projektet. Arkeologiska undersökningar 1998 – 2004. *GOTARC Serie D Arkeologiska rapporter* no. 57. Göteborg 2005.
- Bengtsson, L; Jönsson, J. F & Viklund, S. 2005:** Arkeologisk undersökning invid hällristningar vid Oppen. I: Bengtsson, L; Gustafsson, A & Strid, L (red.) 2005: Tanum Projektet. Arkeologiska undersökningar 1998 – 2004. *GOTARC Serie D Arkeologiska rapporter* no. 57. Göteborg 2005.
- Bengtsson, L & Nordell, L. 2005:** Rapport från utgrävning vid hällristningen Raä 650 Askum sn. I: Bengtsson, L; Gustafsson, A & Strid, L (red.) 2005: Tanum Projektet. Arkeologiska undersökningar 1998 – 2004. *GOTARC Serie D Arkeologiska rapporter* no. 57. Göteborg 2005.
- Bengtsson, L & Strid, L. 2005:** Teknisk rapport över utförd arkeologisk utgrävning i anslutning til Raä 232, Tanum sn, Bohuslän. I: Bengtsson, L; Gustafsson, A & Strid, L (red.) 2005: Tanum Projektet. Arkeologiska undersökningar 1998 – 2004. *GOTARC Serie D Arkeologiska rapporter* no. 57. Göteborg 2005.
- Bengtsson, L & Åberg, J. 2005:** Rapport från utgrävningen vid RAÄ 897, Tanum sn 1999 och 2000. I: Bengtsson, L; Gustafsson, A & Strid, L (red.) 2005: Tanum Projektet. Arkeologiska undersökningar 1998 – 2004. *GOTARC Serie D Arkeologiska rapporter* no. 57. Göteborg 2005.
- Bennike, P. 1993:** Menneskene. I: Hvass, S & Storgaard, B. (red).1993: *Da Klinger i Muld... 25 års arkæologi i Danmark*. Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab. Jysk Arkæologisk Selskab. Århus Universitetsforlag 1993.
- Bertilsson, U. 2004:** The Post-Palaeolithic Rock Art of the Nordic Countries – Imagery, Location and Mythology. I: Milstreu, G og Pröhl, H (eds) 2004: *Prehistoric Pictures as Archaeological Source*. Tanumshede 2004.
- Bertilsson, U & Bertilsson, C. 2006:** Excavations at the Rock Carvings at Torp in Skredsvik in Bohuslän, Sweden in the early 1990s. *Adoranten* 2006. Scandinavian Society for Prehistoric Art. Tanums Hällristningsmuseum Underslös.
- Bicknell, C. 1972:** *Guide des Gravures Rupestres Préhistoriques dans les Alpes Maritimes*. Traduction française de l'édition originale anglaise (1913). Institut International D'Etudes Ligures Bordighera. 1972.
- Binford, L. 1967:** Smudge Pits and Hide Smoking: The Use of Analogy in Archaeological Reasoning. *American Antiquity*, vol. 32, No. 1 (Jan. 1967).
- Boivin, N. 2008:** *Material Cultures, Material Minds. The Impact of Things on Human Thought, Society, and Evolution*. Cambridge University Press 2008.

- Borna-Ahlkvist, H. 2002:** *Hällristarnas hem. Gårdsbebyggelse och struktur i Pryssgården under bronsålder*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 42. 2002.
- Bourdieu, P. 1977:** *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press 1977.
- Bradley, R. 1993:** *Altering the Earth*. The Rhind Lectures 1991-92. Society of Antiquaries of Scotland Monograph Series Number 8. Edinburgh 1993.
- Bradley, R. 1995:** Rock carvings and decorated monuments in the British Isles. In: Helskog, K and Olsen, B (eds) 1995: *Perceiving Rock Art: Social and Political Perspectives*. ACRA: The Alta Conference on Rock Art. Novus Forlag – Oslo 1995.
- Bradley, R. 1997a:** *Rock Art and the Prehistory of Atlantic Europe. Signing the Land*. Routledge 1997.
- Bradley, R. 1997b:** Death by water: Boats and Footprints in the Rock Art of Western Sweden. *Oxford Journal of Archeology* vol. 16 no. 3, 1997.
- Bradley, R. 1998:** *The Significance of Monuments. On the Shaping of human experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. Routledge 1998.
- Bradley, R. 2000:** *An Archaeology of Natural Places*. Routledge.
- Bradley, R. 2002:** *The past in prehistoric societies*. Routledge 2002.
- Bradley, R. 2005:** *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*. Routledge 2005
- Bradley, R; Harding, J and Mathews, M. 1993:** The siting of prehistoric rock art in Galloway, south-west Scotland. *Proceedings of the Prehistoric Society*. Vol. 59 1993.
- Bradley, R; Jones, A; Myhre, L. N and Sackett, H. 2002:** Sailing through Stone: Carved Ships and the Rock Face at Revheim, Southwest Norway. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 35. No. 2. 2002.
- Brück, J. 1999:** Ritual and Rationality: Some Problems of Interpretation in European Archaeology. *European Journal Archaeology* vol. 2(3). 1999.
- Brøndsted, J. 1938:** Bronzealderens soldyrkelse. *Nationalmuseets arbejdsmark* 1938, København
- Chippindale, C and Nash, G. 2004:** Pictures in place: approaches to the figured landscapes of rock art. In: Chippindale, C and Nash, G (eds) 2004: *The Figured Landscapes of Rock Art. Looking at pictures in place*. Cambridge University Press 2004.
- Christoffersen, J. 2003:** *Kilder til fejlfafsætning af lokaliteter i "Fund og Fortidsminder" (DKC-basen)*. Rapport fra DKC online: <http://www.dkconline.dk/html/menu2/rapporter.htm>

Codd, E.F. 1972: Further Normalization of the Data Base Relational Model. Courant Computer Science Symposia Series 6, "Data Base Systems," New York City, May 24th-25th, 1971.) IBM Research Report RJ909. August 31st, 1971. Se også: Randall J. Rustin (ed.), *Data Base Systems: Courant Computer Science Symposia Series 6*. Prentice-Hall, 1972)

Conolly, J & Lake, M. 2006: *Geographical Information Systems in Archaeology*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge University Press 2006.

Cooney, G. 1994: Sacred and Secular Neolithic Landscapes in Ireland. I: Carmichael, D. L; Hubert, J; Reeves, B and Schanche, A. (eds) 1994: Sacred Sites, Sacred Places. *One World Archaeology* 23. Routledge.

Coles, J. 2005: *Shadows of a Northern Past. Rock Carvings of Bohuslän and Østfold*. Oxbow Books 2005.

Crumley, C. L. 1999: Sacred Landscapes: Constructed and Conceptualized. I: Ashmore, W & Knapp, B. A (eds). 1999: *Archaeologies of Landscape. Contemporary Perspectives*. Blackwell Publishers Ltd. 1999

Damm, C. 2005: Archaeology, Ethno-history and Oral Traditions: Approaches to the Indigenous Past. *Norwegian Archaeological Review*, vol. 38, No. 2. 2005.

Darvill, T. 1999: Traditions of landscape archaeology in Britain: issues of time and scale. I: Darvill, T & Gojda, M. (eds) 1999: One land, many landscapes: papers from a session held at the European Association of Archaeologists fifth annual meeting in Bournemouth 1999. *BAR Int. Series* 987. Oxford, Archaeopress 2001.

Dommelen, P.V. 1999: Exploring Everyday Places and Cosmologies. I: Ashmore, W & Knapp, B. A (eds). 1999: *Archaeologies of Landscape. Contemporary Perspectives*. Blackwell Publishers Ltd. 1999.

Düinkel, A. 2005: *Mark og Mose. Deponeringer i ældre dansk bronzealder*. Upubliceret Cand.mag speciale, Forhistorisk arkæologi, Københavns Universitet. 2005.

Fabech, C; Näsman, U & Ringtved, J. 1999: Fra bebyggelse til landskab. I: Høiris, O; Madsen, H. J; Madsen, T & Vellev, J. (red.) 1999: *Menneskelivets mangfoldighed. Arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård*. Moesgård 1999.

Fett, E & P. 1941: *Sydvestnorske Helleristninger*. Stavanger Museum. Dreyers Grafiske Anstalt. Stavanger 1941.

Fewster, K. 2001: Petso's field: Ethnoarchaeology and Agency. I: Fewster, K. J and Zvelebil, M. (eds) 2001: Ethnoarchaeology and Hunter-Gatherers: Pictures at an Exhibition. *BAR International Series* 955. 2001.

Flood, J. 2004: Rock-art and landscape in Aboriginal Australia. I: Chippindale, C and Nash, G (eds) 2004: *The Figured Landscapes of Rock Art. Looking at pictures in place*. Cambridge University Press 2004.

- Fredell, Å. 2004:** To let the Pictures Talk – Possibilities and limitations in the interpretation of prehistoric figurative rock art. I: Milstreu, G og Pröhl, H (eds) 2004: *Prehistoric Pictures as Archaeological Source*. Tanumshede 2004.
- Fuglestvedt, I. 1999:** Adorants, voltigeurs and other mortals – an essay on rock art and the human body. In: Goldhahn, J (ed). 1999: Rock art as Social Representation. *BAR International Series 794*. 1999.
- Gansum, T; Jerpåsen, G. B og Keller, C. 1997:** Arkeologisk landskabsanalyse med visuelle metoder. *AmS- Varia 28*. Arkeologisk Museum i Stavanger. Stavanger 1997.
- Giddens, A. 1984:** *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press 1984.
- Gjessing, G. 1932:** Arktiske Helleristninger i Nord-Norge. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie: B: Skrifter. Oslo 1932.
- Glob, P. V. 1969:** *Helleristninger i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter bind VII. 1969.
- Goldhahn, J. 1999a:** Introduction: Rock art as social representation. In: Goldhahn, J (ed). 1999: Rock art as Social Representation. *BAR International Series 794*. 1999.
- Goldhahn, J. 1999b:** Rock art and the materialization of a cosmology. In: Goldhahn, J (ed). 1999: Rock art as Social Representation. *BAR International Series 794*. 1999.
- Goldhahn, J. 1999c:** *Sagaholm – hällristningar och gravritual*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 11. Jönköpings Läns Museums Arkeologiska Rapportserie 41. Jönköping 1999.
- Goldhahn, J. 2004:** Mångtydighetens tydlighet – till frågan om hällbildernas mening och innebörd. I: Milstreu, G og Pröhl, H (eds) 2004: *Prehistoric Pictures as Archaeological Source*. Tanumshede 2004.
- Goldhahn, J. 2006:** Hällbildsstudier i norra Europa – trender och traditioner under det nya milleniet. *Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 64*. Andra upplagan 2008.
- Gosden, C. 1994:** *Social Being and Time*. Blackwell 1994.
- Gosden, C and Lock, G. 1998:** Prehistoric histories. In: Bradley, R & Williams, H. (eds). 1998: The Past in the Past: The Reuse of Ancient Monuments. *World Archaeology* vol. 30 no. 1 1998. Routledge.
- Gröhn, A. 2004:** *Positioning the Bronze Age in social theory and research context*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8 No 47. Lund 2004.
- Gustafsson, A. 2005:** Arkeologisk undersökning vid Raä 336, Tanum sn. I: Bengtson, L; Gustafsson, A & Strid, L (red.) 2005: Tanum Projektet. Arkeologiska undersökningar 1998 – 2004. *GOTARC Serie D Arkeologiska rapporter no. 57*. Göteborg 2005.

- Heidegger, M. 1962:** *Being and Time*. Harper & Row, Publishers. 1962.
- Helskog, K. 2004:** Landscapes in rock art: rock carving and ritual in the old European North. In: Chippindale, C and Nash, G (eds) 2004: *The Figured Landscapes of Rock Art. Looking at pictures in place*. Cambridge University Press 2004.
- Hesje, A. 1995:** Rock art, time and social context. In: Helskog, K and Olsen, B (eds) 1995: *Perceiving Rock Art: Social and Political Perspectives*. ACRA: The Alta Conference on Rock Art. Novus Forlag – Oslo 1995.
- Hodder, I. 2004:** The Social in Archaeological Theory: An Historical and Contemporary Perspective. I: Meskell, L & Preucel, R.W (eds) 2004: *A companion to Social Archaeology*. Blackwell Publishing 2004.
- Holmberg, A. E. 1848:** *Skandinaviens Hällristningar*. Arkeologisk afhandling. Stockholm 1848.
- Holtorf, C. J. 1998:** The life-histories of megaliths in Mecklenburg-Vorpommeren (Germany). In: Bradley, R & Williams, H. (eds). 1998: *The Past in the Past: The Reuse of Ancient Monuments*. *World Archaeology* vol. 30 no. 1 1998. Routledge.
- Hubert, J. 1994:** Sacred beliefs and beliefs of sacredness. I: : Carmichael, D. L; Hubert, J; Reeves, B and Schanche, A. (eds) 1994: *Sacred Sites, Sacred Places*. *One World Archaeology* 23. Routledge.
- Hurcombe, L. M. 2007:** *Archeological Artefacts as Material Culture*. Routledge. London and New York 2007.
- Hygen, A. & Bengtsson, L. 1999:** *Helleristninger i Grensbygd. Bohuslän og Østfold*. Warne Förlag. 1999.
- Ingold, T. 1993:** The Temporality of the Landscape. *World Archaeology*, Vol. 25, No. 2, Conceptions of Time and Ancient Society.
- Ingold, T. 2000:** *The Perception of the Environment. Essays on livelihood, dwelling and skill*. London Routledge. 2000.
- Jennbert, K. 2000:** Peopling the Landscape. The Landscape – Variable, Invisible, and Visible. I: Olausson, D & Vandkilde, H. (eds) 2000: *Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Almquist & Wiksell International.
- Jensen, J. 2002:** *Danmarks Oldtid. Bronzealder 2.000 – 500. f. Kr.* Gyldendal 2002.
- Jensen, M. 2001:** Nyt om helleristninger. *Bornholms Museums Årsskrift* 2001.
- Jensen, S. 2004:** Skålstén i Danmark – placeret i det forskningsmæssige og det reelle landskab. Upubliceret Cand.mag speciale, Forhistorisk arkæologi, Københavns Universitet. 2004.
- Johansen, E. 1970:** Med hevet hånd. *KUML* 1970. Århus.

Johansen, Ø. 1979: New Results in the Investigation of the Bronze Age Rock Carvings. *Norwegian Archaeological Review* Vol. 12, no. 2, 1979.

Johansen, K. L; Laursen, S. T og Holst, M. K. 2003: Spatial patterns of social organization in the Early Bronze Age of South Scandinavia. *Journal of Anthropological Archaeology* 23. 2004.

Jones, A. 2001: Enduring Images? Image production and memory in Earlier Bronze Age Scotland. I: Brück, J (ed). 2001: *Bronze Age Landscapes. Tradition and Transformation*. Oxbow Books 2001.

Kaul, F. 1987: Sandagergård. A Late Bronze Age Cultic Building with Rock Engravings and Menhirs from Northern Zealand, Denmark. *Acta Archaeologica*, vol. 56 – 1985. København 1987.

Kaliff, A. 1997: *Grav och Kultplats. Eskatalogiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. AUN 24. Uppsala 1997.

Kaul, F. 1998: *Ships on Bronzes*. PNM. Studies in Archaeology & History vol.3.København 1998.

Kaul, F. 2004: *Bronzealderens Religion. Studier af den nordiske bronzealders ikonografi*. Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab. Nordiske Fortidsminder Serie B, Bind 22. København 2004.

Kaul, F. 2005: Helleristningerne i landskabet. I: Kaul, F; Stoltze, M; Nielsen, F. O og Milstreu, G. 2005: *Helleristninger. Billeder fra Bornholms bronzealder*. Bornholms Museum. Wormianum 2005.

Kaul, F. 2005b: Bronzealderens billedverden. I: Kaul, F; Stoltze, M; Nielsen, F. O og Milstreu, G. 2005: *Helleristninger. Billeder fra Bornholms bronzealder*. Bornholms Museum. Wormianum 2005.

Kaul, F. 2005c: Skibet – myte og realitet. I: Kaul, F; Stoltze, M; Nielsen, F. O og Milstreu, G. 2005: *Helleristninger. Billeder fra Bornholms bronzealder*. Bornholms Museum. Wormianum 2005.

Kaul, F. 2006a: Udgravninger ved helleristninger. *Adoranten* 2006. Scandinavian Society for Prehistoric Art. Tanums Hällristningsmuseum Underslös.

Kaul, F. 2006b: Udgravninger ved helleristninger på Bornholm. *Adoranten* 2006. Scandinavian Society for Prehistoric Art. Tanums Hällristningsmuseum Underslös.

Kaul, F; Stoltze, M; Nielsen, F. O og Milstreu, G. 2005: *Helleristninger. Billeder fra Bornholms bronzealder*. Bornholms Museum. Wormianum 2005.

Kjellén, E & Hyenstrand, Å. 1977: Hällristningar och bronsålderssamhälle i sydvästra Uppland. *Upplands Fornminnesforenings Tidskrift* 49. 1977.

- Krause, M. C. 2008:** *Tragtbægerkulturens gravmonumenter i landskabet. Beliggenhed og visibilitet.* Upubliceret kandidatspeciale. Forhistorisk Arkæologi. Københavns Universitet. 2008.
- Kristiansen, K. 1998:** The Construction of a Bronze Age Landscape. Cosmology, Economy and Social Organisation in Thy, Northwestern Jutland. I: Hänsel, B. (ed): *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas.* Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin. Oetker- Voges Verlag. Kiel 1998.
- Kristiansen, K & Larsson, T. B. 2005:** *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations.* Cambridge University Press. 2005.
- Lane, P. 2006:** Present to Past. Ethnoarchaeology. I: Tilley, C; Keane, W; Küchler, S; Rowlands, M and Spyer, P (eds). 2006: *Handbook of Material Culture.* Sage Publications. London. Thousand Oaks. New Delhi.
- Larsson, T. B. 1999:** The Transmission of an élite ideology – Europe and the Near East in the second millennium BC. I: Goldhahn, J (ed). 1999: Rock art as Social Representation. *BAR International Series 794.* 1999.
- Lewis-Williams, D. 1983:** *The Rock Art of Southern Africa.* Cambridge University Press. 1983.
- Lindgaard, E. 2006:** Benan II. A petroglyph site in Nord-Trøndelag, Norway. A preliminary presentation. *Adoranten 2006.* Scandinavian Society for Prehistoric Art. Tanums Hällristningsmuseum Underslöv.
- Lindgren, B. 1999:** Rock art and gender – the case of the cup-marks. I: Goldhahn, J (ed). 1999: Rock art as Social Representation. *BAR International Series 794.* 1999.
- Ling, J. 2008:** *Elevated Rock Art. Towards a maritime understanding of rock art in northern Bohuslän, Sweden.* GOTARC Serie B. Gothenburg Archaeological Thesis 49. 2008.
- Lomborg, E. 1973:** En landsby med huse og kultsted fra ældre bronzealder. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1973.* København.
- Lomborg, E. 1980:** Bronzealder bopladserne ved Vadgård og Skamlebæk. I: Thrane (red) 1980: Bronzealderbebyggelse i Norden. Beretning fra det andet nordiske symposium for bronzealderforskning. Odense 9 – 11 april 1980. *Skrifter fra historisk institut Odense Universitet* nr. 28. 1980.
- Lødøen, T. 2006:** Exploring the contemporary context of rock art. *Adoranten 2006.* Scandinavian Society for Prehistoric Art. Tanums Hällristningsmuseum Underslöv.
- Magnusen, F. 1841:** Runamo og Runerne, en Committeeberetning til det kongelige danske Videnskabs Selskab, samt trede Afhandlinger angaaende Rune-Litteraturen, Runamo og forskjellige særegne (tildeels nylig opdagede) Oldtidsminder. Særskilt Aftryk

af det kongelige danske Videnskabers Selskabs historiske og filosofiske Afhandlinger 1841.

Malmer, M. P. 1981: *A Chorological Study of North European Rock Art*. Kungl. Vitterhets Historia och Antikvitets Akedemien. Antikvariska serien 32. 1981.

Mandt, G. 1995: Alternative analogies in rock art interpretation: the West Norwegian case. In: Helskog, K and Olsen, B (eds) 1995: *Perceiving Rock Art: Social and Political Perspectives*. ACRA: The Alta Conference on Rock Art. Novus Forlag – Oslo 1995.

Mandt, G og Lødøen, T. 2004: *Bergkunst. Helleristninger i Noreg*. Det Norske Samlaget. Oslo 2004.

Marstrander, S. 1963: *Østfolds Jordbruksristninger*. Universitetsforlaget 1963.

Meltzer, D. 2003: Lessons in Landscape Learning. I: Rockman, M & Steele, J. (eds) 2003: *Colonization of Unfamiliar Landscapes: The archaeology of adaption*. Routledge. 2003.

Merleau-Ponty, M. 1962: *Phenomenology of Perception*. (translated from the French by Colin Smith. *International Library of Philosophy and Scientific Method* (red. Ted Honderich). Routledge & Kegan Paul 1962. London & New York.

Meskel, L & Preucel, R.W (eds) 2004: *A companion to Social Archaeology*. Blackwell Publishing 2004.

Mikkelsen, M. 1996: Bronzealderbosættelserne på Ås-højderyggen i Thy. I: Bertelsen et. al. 1996: *Bronzealderens bopladser i Midt- og Nordvestjylland*. De Arkæologiske Museer i Viborg Amt 1996.

Mikkelsen, P. 1996: Gruber, fund samt aspekter af økonomien på bopladserne. I: Bertelsen et. al. 1996: *Bronzealderens bopladser i Midt- og Nordvestjylland*. De Arkæologiske Museer i Viborg Amt 1996.

Milstreu & Prøhl (red.): *Adoranten*. Scandinavian Society for Prehistoric Art. Tanums Hällristningsmuseum Underslös.

Müller, S. 1904: Vei og Bygd i Sten- og Bronzealderen. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1904, København.

Müller, S. 1920: Bronzealderens Billedkunst Danmark. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1920, København.

Myers, F. R. 2002: Ways of Place-Making. *La Ricerca Folklorica*, No. 45, Antropologia delle sensazioni (Apr. 2002).

Nash, G. 2000: Defining a Landscape/ place – Rock Art as a Boundary of Cultural and Socio-political Identity: A Norwegian Perspective. In: Nash, G (ed) 2000: *Signifying Place and Space*. *BAR International Series* 902. 2000.

Nash, G. 2002: The landscape brought within. A re-evaluation of the rock painting site at Tumlehed, Torslanda, Göteborg, West Sweden. I: Nash and Chippindale (eds) 2002: *European Landscapes of Rock Art*. Routledge. London and New York. 2002.

Nash, G and Chippindale, C. 2002: Images of enculturating landscapes: a European perspective. I:

Nash og Chippindale (eds) 2002: *European Landscapes of Rock Art*. Routledge. London and New York 2002.

Nielsen, F. O. S. 1994: *Bebyggelsesarkæologiske undersøgelser på Bornholm. Nogle Forudsætninger og muligheder*. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1994.

Nielsen, F.O.S. 2005: Bornholm i yngre bronzealder. I: Kaul, F; Stoltze, M; Nielsen, F. O og Milstreu, G. 2005: *Helleristninger. Billeder fra Bornholms bronzealder*. Bornholms Museum. Wormianum 2005.

Nordbladh, J. 1980: *Glyfer och rum kring hällristningar i Kville*. Institutionen för arkeologi.Göteborgs Universitet. Göteborg. 1980

Nordbladh, J. 1995: The history of Scandinavian rock art research as a corpus of knowledge and practice. In: Helskog, K and Olsen, B (eds) 1995: *Perceiving Rock Art: Social and Political Perspectives*. ACRA: The Alta Conference on Rock Art. Novus Forlag – Oslo 1995.

Nordbladh, J. 2004: Hällristningar som allmän bild – och som speciell. I: Milstreu, G og Pröhl, H (eds) 2004: *Prehistoric Pictures as Archaeological Source*. Tanumshede 2004.

Nordenborg Myhre, L. 2004: *Triaclectic archaeology. Monuments and space in Southwest Norway 1700 – 500 BC*. AmS – Skrifter18. Arkeologisk Museum Stavanger. 2004.

Olausson, D & Vandkilde, H. (eds) 2000: *Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Almquist & Wiksell International.

Oubina, C.P; Boado, F. C and Estévex, M. S. 1998: Rewriting landscape: incorporating sacred landscapes into cultural traditions. In: Bradley, R & Williams, H. (eds). 1998: The Past in the Past: The Reuse of Ancient Monuments. *World Archaeology* vol. 30 no. 1 1998. Routledge.

Pendleton, C. 2001: Firstly, let's get rid of ritual. I: Brück, J (ed) 2001: *Bronze Age Landscapes. Traditions and Transformation*. Oxbow Books 2001.

Petersen, H. 1875: Om Helleristninger i Danmark. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1875, København.

Precuel, R. W and Meskell, L. 2004: Places. I: Meskell, L & Preucel, R.W (eds) 2004: *A companion to Social Archaeology*. Blackwell Publishing 2004.

Raben, J. 1939. Oldtidsminder på Als. *Fra Als og Sundeved*. XIV Hefte.

- Raben, J. 1949:** Bomærker fra Als og Sundeved. *Fra Als og Sundeved*. XXVII Hefte.
- Raben, J. 1953:** Vore Oldtidsmindemærker II. *Fra Als og Sundeved*. XXXII Hefte.
- Randsborg, K. 1993:** Kivik. Archaeology & Iconography. *Acta Archaeologica* 64 (1)1993
- Rasmussen, M. 1999:** Livestock without bones. The longhouse as contributor to the interpretation of livestock management in the Southern Scandinavian Bronze Age. I: Fabech, L. og Ringtved R. (eds) 1999: *Settlement and Landscape*. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4 – 7 1998.
- Rasmussen, P; Hansen, H. J & Bagge, L. B. 1998:** Kulturlandskabets udvikling i et langtidsperspektiv. To sjællandske områder gennem de sidste 6000 år. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1998.
- Ross, J and Davidson, I. 2006:** Rock art and Ritual: An Archaeological Analysis of Rock Art in Arid Central Australia. *Journal of Archeological Method and Theory*, vol. 13, no. 4, December 2006.
- Rostholm, H. 1972:** Danske helleristninger og deres forhold til de øvrige nordiske helleristninger fra bronzealderen. *Holstebro Museum, Årsskrift* 1971-72
- Rothenbuhler, E. W. 1998:** *Ritual Communication. From Everyday Conversation to Mediated Ceremony*. Sage Publications.
- Schiffer, M. B. 2000:** Social Theory in Archaeology: Building Bridges. I: Schiffer (ed) 2000: *Social Theory in Archeology*. University of Utah Press 2000.
- Shanks, M & Tilley, C. 1987:** *Social Theory and Archaeology*. PolityPress 1987.
- Shennan, S. 1982:** Ideology, change and the European Bronze Age. I: Hodder, I. (ed) 1982: *Symbolic and Structural Archaeology. For the Cambridge Seminar on Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge University Press. 1982.
- Skaarup, J. 1985:** *Yngre Stenalder på Øerne Syd for Fyn*. Meddelelser fra Langelands Museum. Rudkøbing 1985.
- Skoglund, P. 2005:** *Vardagens Landskap – lokala perspektiv på bronsålderens materiella kultur*. Almqvist & Wiksell International Stockholm.
- Sognnes, K. 1995:** The social context of rock art in Trøndelag, Norway: rock art a frontier. In: Helskog, K and Olsen, B (eds) 1995: *Perceiving Rock Art: Social and Political Perspectives*. ACRA: The Alta Conference on Rock Art. Novus Forlag – Oslo 1995.
- Sognnes, K. 2001:** Prehistoric Imagery and Landscapes. Rock art in Stjørdal, Trøndelag, Norway. *BAR International Series* 998. 2001.

- Stoddart, S. 2000:** Editorial introductions. I: Stoddart, S. (ed) 2000: *Landscapes From Antiquity. Antiquity Papers 1*. Antiquity Publications Ltd. 2000.
- Stoltze, M. 2005:** Mellem naboer. I: Kaul, F; Stoltze, M; Nielsen, F. O og Milstreu, G. 2005: *Helleristninger. Billeder fra Bornholms bronzealder*. Bornholms Museum. Wormianum 2005.
- Strang, V. 2005:** Common Senses: Water, Sensory Experience and the Generation of Meaning. *Journal of Material Culture* vol. 10 (1). 2005.
- Strid, L. 2005:** Arkeologiska undersökningar vid Raä 6-10 i Foss socken 2004. I: Bengtson, L; Gustafsson, A & Strid, L (red.) 2005: Tanum Projektet. Arkeologiska undersökningar 1998 – 2004. *GOTARC Serie D Arkeologiska rapporter no. 57*. Göteborg 2005.
- Syvertsen, K. I. J. 2002:** Ristninger i graver – graver med ristninger. I: Goldhahn, J (red.) 2002: *Bilder av Bronsålder – et seminarium om forhistorisk kommunikation*. Lund 2002.
- Sørensen, P. Ø. 2006:** Arkæologiske udgravninger på Bornholm. *Adoranten* 2006. Scandinavian Society for Prehistoric Art. Tanums Hällristningsmuseum Underslös.
- Tacon, P. S. C. 1999:** Identifying Ancient Sacred Landscapes in Australia: From Physical to Social. I: Ashmore, W & Knapp, B. A (eds). 1999: *Archaeologies of Landscape. Contemporary Perspectives*. Blackwell Publishers Ltd. 1999
- Thedéén, S. 2004:** *Gränser i livet – gränser i landskapet. Generationsrelationer och rituella praktiker i södermanländska bronsålderlandskap*. Stockholm Studies in Archaeology 33.
- Thomas, J. 1996:** *Time, Culture and Identity. An interpretative archaeology*. Routledge. London and New York.
- Thomas, J. 2000:** Reconfiguring the social, Reconfiguring the Material. I: Schiffer (ed) 2000: *Social Theory in Archeology*. University of Utah Press 2000.
- Thomas, J. 2001:** Archaeologies of Place and Landscape. I: Hodder, I (ed.) 2002: *Archaeological Theory Today*. Cambridge 2nd edition 2002.
- Thrane, H. 1972:** En bronzealder boplads omkring Jyderup Skov i Odsherred. En sten med friske skålgruber fra Holløse, Kvanløse sogn. En overpløjet høj fra Damgård. *Særtryk af Fra Holbæk Amt 1971-1972*.
- Thrane, H. 1998:** The Effects of the Bronze Age on the Environment and Culture in Scandinavia. I: Hänsel, B. (ed): *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*. Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin. Oetker- Voges Verlag. Kiel 1998.
- Tilley, C. 1994:** *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Berg 1994.

Tilley, C. 1999: *Metaphor and Material Culture*. Blackwell Publishers 1999.

Tilley, C. 2004: *The Materiality of Stone. Explorations in landscape phenomenology*. Berg 2004.

Vandkilde, H. 2000: Material Culture and Scandinavian Archaeology: A Review of the Concepts of Form, Function and Context. I: Olausson, D & Vandkilde, H. (eds) 2000: *Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Almquist & Wiksell International.

Vebæk, C.L. 1980: Helleristninger, Nogle nyere danske fund. *Det skabende menneske bind I*, kulturhistoriske skitser tilegnet P.V Glob, København.

Vogt, D. 2000: Helleristninger i Onsøy, Frederikstad commune, Østfold. *Varia* 50. Universitets kulturhistoriske museer. Oldsaksamlingen. Oslo 2000.

Wahlgren, K. H. 1998: Encultured Rocks. Encounter with a Ritual World of the Bronze Age. *Current Swedish Archaeology* vol. 6 1998. The Swedish Archaeological Society.

Wahlgren, K. H. 2002: *Bilder av betydelse. Hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland*. Stockholm Studies in Archaeology 23. 2002. Bricoleur Press.

Walderhaug, E. M. 2000: Some Reflections on the Implications of Form, Context and Function in Rock Art Studies. I: Olausson, D & Vandkilde, H. (eds) 2000: *Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Almquist & Wiksell International.

Welling, L & Thomson, L. 2009: *PHP and MySQL Web Development*. Forth Edition. Addison-Wesley. 2009.

Widholm, D. 1998: *Rösen, Ristningar och Riter*. Acta Archaeologica Lundensia Series Prima in 4° Nr 23. Lund 1998.

Widholm, D. 1999: Rock art as part of Bronze Age funerary rites – the case of the Hjortekrog cairn. In: Goldhahn, J (ed). 1999: Rock art as Social Representation. *BAR International Series* 794. 1999.

WWWebsider

<http://www.bornholmsmuseer.dk/ranebornholm/shf.htm> Bornholms Museums hjemmeside. Beskrivelse af projektet 'Helleristninger i kontekst' samt links til udgravningsrapporter.

<http://www.dkconline.dk/html/menu2/rapporter.htm> DKC links til vejledninger og rapporter omkring anlægsklassifikation, vurderinger af kortmateriale og fejlafsætninger på kortmateriale.

<http://www.dkconline.dk/html/menu2/service.htm> DKC - her kan databasen Fund og Fortidsminder downloades.